Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DET DANSKE KUNST-
INDUSTRIMUSEUMS
UDSTILLINGER

TØNDERSKE KNIPLINGER

JUNI-JULI 1989

TØNDERSKE KNIPLINGER

KATALOG OVER UDSTILLINGEN

MED EN INDLEDNING AF
CHARLOTTE PALUDAN OG SIG. SCHOUBYE

MIT DEUTSCHER ZUSAMMENFASSUNG

TØNDER JUNI-JULI 1989

Udgivet af Kniplings-festivalen, Tønder 1989

Festivalen takker Den Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse og
Fabrikant Mads Clausens Fond for velvillig støtte
til publikationen Tønderske Kniplinger 1989.

For tilskud til kniplingsudstillingen i Drøhses hus juni/juli
takker festivalen yderligere
Kong Frederik og Dronning Ingrids Fond til humanitære og kulturelle formål
Danmarks Nationalbanks Jubilæumsfond af 1968
samt
Tuborgfondet

Ny Carlsbergfondet har til katalogets industrihistoriske afsnit
ydet støtte til undersøgelser i rigsarkivet i København,
for hvilken forfatteren takker ærbødigst.

Tryk: Laursen · Tønder
ISBN 87-983264-0-6

FORORD

Fra komiteen for den Kniplingsfestival der er planlagt i Tønder 2.-4. juni 1989 blev vi anmodet om at foranstalte en art gentagelse af den udstilling der af Det danske Kunstindustrimuseum under navnet Tønderske kniplinger vistes i København januar/februar 1908.

Udstillingen dengang var en imponerende præstation. Den omfattede 190 numre med henved 1400 kniplinger, mønstre og prikbreve, udlånt fra 8 museer og af henved 40 private. Da siden mere end tre fjerdedele af de dengang i privateje værende kniplinger i mellemtiden er overgået i museumseje, har vi ved nærværende udstilling, hvor vi forsøger at imødekomme komiteens ønske, kunnet holde os til de væsentligste af de dengang udstillende museer, nemlig Det danske Kunstindustrimuseum, Nationalmuseet, København, Städtisches Museum, Flensborg, Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum i Slesvig (tidligere Thaulow-museet i Kiel), Dithmarscher Landesmuseum, Meldorf og Museum für Kunst und Gewerbe, Hamborg, men denne gang suppleret med Altona Museum som ikke var med i 1908.

Tilrettelæggelsen af 1908 udstillingen forestodes af kunstindustrimuseets direktør, Emil Hannover (1864-1923) og hans medarbejder, grundlæggeren af hvad man kalder »det københavnske kniplingsmilieu«, Sara Rasmussen (1845-1923), og den af Hannover udarbejdede katalogtekst, som 3 år senere indgik i bogen »Tønderske Kniplinger« 1911, og blev (og forblev til vore dage) det danske hovedværk om kniplingen fra Tønder. Hans vurdering og karakteristik er stort set stadig uanfægtet, selv om vi i dag næppe ville anvende hans nationalt betonede fin du siecle-stil, som når han taler om kniplingernes »triste og ægte danske Skæbne« og om »en gammel dansk Industri, der i sin Levetid var andet og mere end blot en Kilde til Erhverv« ... »som burde have en Plads i alle danske Hjerter – om ikke ved siden af, saa dog næst efter det gamle københavnske Porcelæn«. Vi vil jo nok snarere anlægge den navnkundige kniplingshandler Jens Wulffs mere moderne europæiske synsvinkel og se Tønder-kniplingen i dens europæiske perspektiv.

Derimod kan vi fuldt ud tilslutte os Hannovers forudsigelse om 1908-udstillingens betydning: »at den tør antages at ville blive grundlæggende for Fremtidens Kendskab til de slesvigske Kniplingers Historie. Og (at) dette var dens videnskabelige Formål ved siden af det mere folkelige.«

Dette bekræftes af nærværende katalogs indledningstekst som for en stor del er baseret på efter 1908 udgivne hhv. dansk- og tysksprogede afhandlinger om Tønderkniplingen. Det tætte mørke, der ifølge Hannover hviler over den Tønderske kniplingsindustris oprindelse, *er* blevet bedre belyst, om langtfra uden skyggepartier. Også tiden efter år 1700 er blevet meget grundigere behandlet siden Hannovers tid. En samtidig med denne publikation udgivet artikel om »Det trykte kildemateriale til belysning af den tønderske kniplingsindustri« i juni-nummeret af Sønderjysk Månedsskrift illustrerer denne udvikling. Her være blot de betydeligste bidragydere efter 1909 anført: arkivar *Fritz Jürgensen West*, den tønderske byhistoriker *Ludwig Andresen*, industrihistorikeren *Nicolai Haase* (fra Løgumkloster), etnologen *Ebba Busch* (Nationalmuseet, København), lærer *Eike Garmsen* (stammende fra en kendt tøndersk kniplingshandlerfamilie) og landsarkivar *Peter Kristian Iversen*, fra hvilke adskilligt materiale til nærværende sammenfattende fremstilling er hentet.

Og – igen som Hannover – må vi takke for den velvilje der er vist os fra de ovennævnte museer. Også vi må tale om at de »med den uegennyttigste Offervillighed har udlaant alt hvad der kunde være af Interesse for Udstillingen«. – Og håbe at også 1989-udstillingen i Tønder må yde et bidrag til fremtidig forskning af den tønderske kniplings historie.

København & Tønder, Juni 1989.

Charlotte Paludan *Sig. Schoubye*

TØNDERSKE KNIPLINGER

Kniplekunsten, der omfatter både syede og kniplede arbejder, har sit udspring i forhistorisk tids forskellige trådarbejder. Men det er med renaissancen, den får sin betydning som egentlig kunstart. Teknologisk hænger denne udvikling sammen med en fremgang og større udbredelse af høravl og hørforædling, der først og fremmest fandt sted i Nederlandene, hvor høravl siden omkring 1450 var udbredt langs floderne. Trådfabrikker var anlagt i byerne Audenarde og Gent, mens Tournai og Courtrai blev centre for linnedvævning; den fineste blegemetode udvikledes i Haarlem. Samtidig med denne udvikling kom sansen for en større personlig hygiejne og det dermed forbundne krav om vaskbart kroplinned. Med dette linned som kontrast til renaissancedragtens tunge stoffer af fløjl, silke og gyldenstykke blev behovet for at synliggøre og udsmykke det yderligere påtrængende.

Selve knipleteknikken er baseret på en uhyre enkel trådkonstruktion, der i sin grundform er en fletning med fire strenge, forbundet og krydset med et antal tilsvarende fletninger. Denne grundform er basis for alle pude- eller stokkekniplinger. Puden eller »skrinet« tjener til fastgøring af mønstret, til fæste for selve arbejdet og til underlag for kniplestokkene. Disse er udformet som trådspoler, hvorved det er muligt at arbejde med meget lange tråde og dermed fremstille større længder af kniplearbejde. Tønderkniplingen er en pudeknipling.

På det tidspunkt, da Tønderkniplinger først omtales, dvs. i slutningen af 1500-tallet, befandt kniplekunsten sig endnu på et tidligt stadium af sin udvikling. Det var fletteknipling, der prægede moden som kantning på bl.a. de vældige, opstående kraver, på manchetter, på skærfer og tørklæder. Det må være denne type kniplinger, der omtales af en slesvigst provstinde i 1595, da hun beder sin datter om at få udført tøndersk kniplearbejde, og endnu i 1619, da Kongen køber kniplinger i hertugdømmet Slesvig, er fletteknipling den foretrukne i moden og måske den eneste endnu kendte. Vi genkender typen på portrætter af Dronning Anne Kathrine († 1612) og Kirsten Munk, som Kongen ægtede i 1614.

Mens fletteknipingen i sin konstruktion må betragtes som en italiensk frembringelse, der først blev udført i silke og metaltråd, er den nye knipingstype, lærredsslags-knipingen, der opstår i 1620erne, af nederlandsk eller flamsk herkomst.

Denne knipling er karakteriseret af tætte mønsterpartier, ofte i form af vasemotiver, udført i lærredsslag, der sammenbindes af korte, snoede eller flettede trenser. Disse, i deres virkning ret tunge, kniplinger står i direkte kontrast til de ofte skylette fletteknipinger og passer fortrinligt til de brede, nedfaldende kraver, som bliver fremherskende i 1630erne, således som det ses på tidens portrætter.

I Tønder – som i alle andre produktionscentre – måtte arbejdet indrettes efter moden. Hvor hurtigt man har kunnet omstille sig til denne nye modeknipling, der kræver en helt anderledes teknik, ved vi selvfølgelig ikke. Først med afbildningen af en tøndersk knipling på Johannes Meyers kort fra 1648 har vi et sikkert vidnesbyrd om, at lærredsslagsknipingen var slået igennem her. Den knipling, som fremvises af en kvinde i modedragt, anbragt i korthjørnets cartouche, er en tungeknipling af den slags, der kendes fra Christian 4's kraver, dels på portrætterne, dels på han bevarede krave og manchet fra slaget på Kolberger Heide i 1644. Derimod er kniplingerne på hans to nathuer, der findes på Rosenborg, af en mere kunstfærdig og sofistikeret type med store vasemotiver; men det er derfor ikke udelukket, at også denne type er blevet produceret i Tønderområdet ligesom mere beskedne typer, der repræsenteres på Kongens bevarede skjorte og lommetørklæde, ligeledes fra 1644.

Kongen nåede inden sin død i 1648 at se kniplingsmoden skifte endnu engang, fra formen med de brede tunger til en form med lige eller fladtunget kant, passende for kvindedragtens store, bådformede halsudskæring. Samtidig bliver mønstrene helt tætte og tegnes kun af fine hulrækker, kaldet »klare kanter« eller »à-jour«.

Mod slutningen af århundredet sker der to væsentlige ændringer i kniplingernes udseende: For det første orienteres mønstrene nu parallelt med kanterne i stedet for vinkelret på disse, som tilfældet var i både tunge- og fletteknipinger, hvis motiver er afgrænset inden for hver tunge. Den nye orientering giver mulighed for bølgende ranker med blomster og spiralformede blade, stadig udført i lærredsslag og forbundet med flettede trenser i større eller mindre indbyrdes afstand. Den anden fornyelse i kniplingernes udseende og teknik,

som slår igennem i den sidste fjerdedel af 1600-tallet, er den regelmæssige maskegrund »reseau«'et som danner baggrund for det tætte mønster, der stadig udføres i lærredsslag. I begyndelsen er maskerne i reseau'et flettede og danner et rudeformet net, – en tidlig udgave af den såkaldte »Valenciennes-grund« med firkantede masker – eller en netform med den »runde, flamske maske«.

I løbet af 1600-tallet må kniplingsindustrien her i landet have udviklet sig kraftigt, for i 1683 udsendes der et kongeligt dekret, der tillod adelen at bruge »hvide og sorte kniplinger, som her i landet gøres«. Dette dekret imødegik alle tidligere forbud mod luksus i klædedragten, da enhver luksusartikel førhen blev importeret fra udlandet. Men luksus er ikke forbudt, når pengene, der bruges på den, bliver i landet og kommer den hjemlige industri til gode; det er åbenbart, at landet nu er i stand til at forsyne sig selv i nogen grad. Når dekretet nævner sorte kniplinger, fortæller det tillige, at man kniplede med silke – da hør ikke lader sig farve sort. Men der er ingen efterretninger om, at man brugte silke på Tønderegnen på dette tidspunkt. Silke omtales først med oprettelsen af en blondefabrik omkring 100 år senere. Silke brugte man derimod allerede fra 1620erne i Børnehuset i København. Hvor stor en del af landets produktion, der på tidspunktet for dekretet hidrørte fra Tønder-området og hvor meget, der produceredes andre steder i landet, er det næppe muligt at bedømme; men en betragtelig størrelse må industrien her dog have haft, som det er anført i efterfølgende.

I 1688 registreres der i Tønder 29 kniplingshandlere, der beskæftigede kniplere i selve byen og i oplandet og sørgede for den videre forhandling. En senere indberetning oplyser, at mange tusinde personer er beskæftiget i kniplingsindustrien. Men om selve produktet på denne tid, dvs. fra de sidste årtier af 1600-tallet og de første af 1700-tallet, findes der ingen sikre vidnesbyrd. Ud fra et modemæssigt synspunkt var situationen den, at den syede knipling dominerede helt, så at studiet af portrætter giver ringe hjælp. Her ser man først og fremmest den venezianske reliefknipling »point gros« og den flade, franske »point-de-France«, karakteristisk ved små, tætte mønstre. Af bevarede, prægtige billedkniplinger, daterbare til årene omkring 1700 og fremstillet i Brüssel, kniplekunstens absolutte hovedsæde på denne tid, ses det, at mange variationer i reseau'et er kommet til.

Disse nyskabelser har rimeligvis hurtigt bredt sig til brugskniplingen, der blev fremstillet i forskellige fabrikationscentre i det flamske område, fortrinsvis Valenciennes og Binche, hvor især »snebunden« blev et karakteristisk islæt. En kniplingstype, der består næsten kun af »snebund« er sandsynligvis udgået fra Valenciennes, hvis store betydning som knipleby dog først regnes fra omkring 1720. Denne type kan være videreført i den tønderske industri, hvor en forkærlighed for snebunden synes at have været fremherskende helt op til 1700-tallets slutning. Binche-kniplingen karakteriseres desuden af sit grundnet, dannet af den »5-hullede maske«.

I Rosenborg er bevaret en knipling, muligvis et halsbind, med Frederik IV's navnetræk, der kan dateres til omkring 1720. Den er af Valenciennes-type med et mønster af skrå, fjerformede blade i lærredsslag på en meget tæt bund. Det er fristende at tænke sig, at den er udført på bestilling, netop hos en af de tønderske kniplingshandlere, efter at egnen havde vundet ry som et vigtigt kniplingscenter. Først med kniplinger fra Frederik V's og Dronning Louises tid, der ligeledes findes i Rosenborg, synes tilskrivningen til Tønder sikker. Her findes de samme træk som er karakteristiske for Tønderkniplingen, der nu også kendes fra andre kilder, først og fremmest det autentiske materiale i Flensborg Museum. Men et vist forbehold overfor denne bestemmelse må dog tages, for det er også en kendsgerning, at det tønderske arbejde lignede sine forbilleder til forveksling. I Pontoppidans »Danske Atlas« (1763-81) bemærkes det, at der uden tvivl sælges meget tøndersk arbejde udenlands for »brabandtsk gods« dvs. fra det fransk-flamske område, hvor de vigtigste centre lå. Såvel Valenciennes og Binche som senere Malines og Lille afgav modeller – og altså også navn til de Tønderkniplinger, der blev exporteret.

I midten af 1700-tallet er Binche-kniplingen med den 5-hullede maske i reseau'et og mange prydgrunde, bl.a. snebund, endnu forbillede for den tønderske knipling, der, så vidt det kan skønnes, nåede sit forbillede i henseende til ynde og skønhed, når den var bedst, men vel også kunne være en smule løsere i lærredsslagene og knapt så jævn, som forbilledet. Fra dette tidspunkt har også Malines-kniplingen fået en betydelig plads i moden. Med sin kraftige konturtråd »glanstråden«, der fremhæver mønster-tegningen, er den let skelnelig fra Binche-kniplingen. I hvert fald fra 1760erne – måske før

– fremstilles denne type også på Tøndersk grund. Efterhånden indskrænkes lærredsslagene mere og mere for næsten at forsvinde helt til fordel for en mønstertegning, udelukkende med konturtråd. Denne type har Emil Hannover benævnt »Arras«-type efter endnu et fransk kniplingscentrum. Også denne type tog den tønderske industri op og lod den ved århundredets slutning dominere produktionen helt.

Den tønderske industris afhængighed af disse forbilleder skyldtes måske ikke udelukkende modestrømninger, men kan også forklares ved at fabrikanterne fortrinsvis købte tråd og mønstre i Nederlandene. De fordelte arbejdet til kniplerne og aftog de færdige arbejder i en såkaldt forlagsvirksomhed. I slutningen af 1700-tallet blev der dog anlagt en trådfabrik i Tønder by, der importerede råhørren fra Westphalen.

Fra omkring 1800 slog Lille-kniplingen igennem som modeknipling, og denne type kom til at præge den tønderske produktion til omkring 1860 og igen i den renaissance, man søgte at skabe for Tønder-kniplingen efter 1920. Denne kniplingstype er karakteristisk først og fremmest ved tylsbunden, på Tønderegnen kaldet »ennåls-bund«, der var så hurtig at udføre i forhold til de tidligere og gjorde arbejdet florlet. Bunden var ofte fremhævet med tætte pletter, »galslag« eller »virkener«, der blev overtaget fra Arras-kniplingen. Mønstrene, som nu atter voksede i volumen, blev som før udført i lærredsslag med konturtråd og blev yderligere varieret med »rosengrunde«, undertiden erstattet af »russisk bund« eller »Point-de-Paris«. Desuden ses hulrækker i form af »perlestave« eller bugtede »perlesnore«, henholdsvis langs lige eller buede kanter, som meget yndede ingredienser i den tønderske Lille-knipling. Med disse forskellige komponenter frembragtes gennem første halvdel af 1800-tallet en sand rigdom af blomstermønstre, og der udvikledes en stor selvstændighed i mønstertegningen, som gav Tønderkniplingerne et særligt præg. I samme periode optoges også impulser fra den engelske Buckinghamshire-knipling og fra den svenske Vadstena-knipling.

Den store opblomstring, der skete fra begyndelsen af 1800-tallet, kan forklares med, at Tønderkniplingen fra at været et eksklusivt produkt, der var forbeholdt overklassen, nu fik en bred folkelig udbredelse. Den åbne tylsgrund og hulrækkerne gjorde kniplingerne hurtigere at fremstille og derfor billigere, og de fandt nu anvendelse

på såvel bønderpigernes hovedtøjer som på kapper og kyser hos borgerskabet, på kraver, manchetter og – hos de mest velhavende – som volanter på krinolinens omfangsrige skørter. En ganske særlig rigdom udgør de tusindvis af brede Tønderlin, som bønderne anskaffede til deres hovedtøjer, og som i denne form er bevaret til i dag. Deres ret bastante mønstertegning viser en forbavsende frodighed og variation. De mest yndede motiver var blomster i en karakteristisk, flydende to-dimensional stilisering, der undertiden når en vis grad af naturalisme. Også rokoko-motiver, kronemønstre og medaljoner var populære.

Fra 1860'erne indførtes efter international mode guipurekniplingen med overdådig brug af guipure- eller bladslag, som får mønstrene til at antage langt større dimensioner. Samtidig bliver tråden grovere. På dette tidspunkt var bønderpigernes interesse for kniplingsbesatte hovedtøjer stærkt aftagende, og kniplekunsten rettede sig atter ind efter modens krav. Forbillederne blev nu Malteserkniplingen, Cluny- og Carlsbad-kniplinger, der tog historiske stilarter op og især inspireredes af den genuesiske renaissance-knipling. På dette tidspunkt opstår i den tønderske produktion de såkaldte »Christian IV-kniplinger« dannet af bølget lærredsslags-bånd og trenser i stil med fletteknipling, og det nationale mønster »Danmarks store hjerte«, baseret på Lille-kniplingen, samt flere andre. Det var den sidste type, der efter genforeningen i 1920 blev taget op som produktion. Det er den tønderske Lille-knipling fra 1800-årene, der i dag anses for at være *den »rigtige« Tønderknipling.*

Charlotte Paludan

Kartouche på Mejers Tønder-kort fra 1648. Pigen til højre har en knipling i hånden.

KNIPLINGSINDUSTRIENS OPKOMST

Den europæiske kniplingskunst er et umiskendeligt renæssancefænomen, og dens vej til Danmark den samme som så mange andre af renæssancens kunstformer – via Nederlandene. At den syede knipling var kendt her i landet allerede i første halvdel af 1500-tallet og at man senere i århundredet lærte både at sy og at kniple kniplinger i skolerne, har mindre interesse i denne sammenhæng. Ejheller at vi har dokumentation for at der i det københavnske tugthus 1621 var beskæftiget 46 personer med knipling, og at der i »kniplestuen« var 20 knipleskrin til rådighed. Som *industri* får kniplingskunsten alene betydning i Tønder-egnen.

Som kniplingsområde må Tønder og dets opland her sidestilles med de mange andre tilsvarende ude i Europa. Hjemstedet for kniplekunsten på europæisk grund er Italien med byerne Venezia, Genua

og Milano som hovedcentrer. Herfra bevæger den sig via Frankrig til Nederlandene, England, Tyskland og Skandinavien. Noget tilfælde er det selvfølgelig ikke at anvendelsen af kniplinger bliver særlig udbredt i moderlandet Frankrig, så der allerede omkring året 1634 skal være kniplet i mere end 10 000 franske hjem. – 1665 monopoliseres kniplingsfremstillingen af Colbert nøje i overensstemmelse med merkantilismens idé, og selv om monopolet ophæves 10 år senere, var det takket være Colberts sikre forståelse for kunstneriske krav (import af italienske og flamske lærerinder) nok til at give Frankrig en førerstilling lige til den franske revolution. Hovedcentrerne er Chantilly (v.f.Paris), Alencon og Argentan, og de indtil 1668/1678 flanderske trekantbyer Valenciennes, Arras og Lille umiddelbart syd for Belgien, hvoraf særlig Lille fik betydning for Tønderkniplingens sensommer. – Men allerede inden Colberts indsats var kniplekunsten ført videre nordpå. Forklaringen herpå skal blandt andet være religionsforfølgelserne i Frankrig siden 1562, som bragte de eftertragtede fabrikationshemmeligheder. I byerne Bryssel, Antwerpen og Malines (Mecheln), der alle indtil 1815 hørte under landskabet Brabant, det område, som regnes for udgangspunktet for den egentlige tønderske kniplingsindustri, når industrien sit højdepunkt. Vigtig blev også byen Binche i landskabet Hainaut, mens det egentlige Flanderns hovedbyer Brygge og Gent ikke synes at have spillet nogen rolle for Tønder. Forbavsende hurtigt får disse nye industrier nationaløkonomisk betydning, så regeringerne har deres opmærksomhed henvendt på dem, dels ved indførelsen af indførselsforbud og toldbegunstigelser, og dels ved talrige luksusforbud mod overklassens kæmpeforbrug af udenlandske kniplinger. I Frankrig udstedtes der således i tiden mellem 1549 og 1650 mindst et sådant forbud hvert andet eller hvert tredje år.

Lidet hjælper det imidlertid, overalt på barokkens klædedragter gør man brug af kniplingen, på kraver, manchetter, halstørklæder, huer, handsker, benklæder, sko, støvleskafter o.s.v., og ikke mindst monarkerne selv, som vi ser det på datidens portrætter, anvendte formuer på disse sager.

Der er således ingen tvivl om den kulturhistoriske baggrund for Tønder-egnens kniplingsindustri, men hvornår, hvordan og hvorfor denne typiske husindustri kommer til Tønder og Tønderegnen og kun der – er det sværere at give eksakte oplysninger om.

På det Tychske epitafium i Tønder kirke 1696. En af amtsforvalter Nicolay Tychs døtre.

Allerede i 1570erne kendes til hollandsk indvandring til Tønder, og det netop på et tidspunkt hvor sideløbende med fajancefabrikationen kniplingsfremstillingen var slået an i Nederlandene. Det er sandsynligt at der i de asylerede købmandsfamilier blandt kvinderne har været adskillige som hjemmefra var oplært i kniplekunsten og til en begyndelse anvendte denne formåen som husflid, der så – som i alle andre tilfælde – ret hurtigt blev til husindustri. Beviser om indvandring fra de egentlige nederlandske kniplingscentrer har vi ikke, men allerede *1595* beder en slesvigsk provstefrue, Agnete Fabricius, sin i Tønder bosatte datter om 4 alen kniplinger, som hun har fået udført der til en pris af 7-8 skilling pr. alen. Om det er en privatbestilling (husflid) eller via en købmand (husindustri), kan ikke ses, men af retsprotokollerne fra 1620erne fremgår det klart at professionelle kniplersker leverer forlagsarbejde. I 1622 f.eks. beklager en navngiven kniplingshandler, Johan Becker, sig over at kniplersken *Matte Nisdatter* fra Ottersbøl ikke har overholdt en leveringsaftale, og hun havde på det tidspunkt været ansat hos ham

siden *1613* – den tidligst påviste erhvervsudøvende kniplerske i Tønders opland.

Den 2. august 1619 beretter retsprotokollen at en Hans Hansen som »knipler« har aflagt sin borgered, hvad den betegnelse så dækker over.

En måned senere er det så, at den danske konge, Christian den Fjerde, hvis interesse for kniplinger er tydeligt markeret i talrige samtidige portrætter og med de efterladte kniplinger på Rosenborg, i sin dagbog fortæller at han af »forskellige« kræmmere har købt for ikke mindre end 889 rigsdaler kniplinger i den lille landsby Valsbøl uden for Flensborg.

Hvis det kryptiske notat – som sket er – skal bruges som bevis for »at talen her er om erhvervelsen af indenlandske, slesvigske kniplinger« (Emil Hannover i Kataloget over kniplingsudstillingen i København 1908, hvor han formentlig så mener tønderske kniplinger), må man tage fantasien i brug. For i Valsbøl var der hverken kniplingshandlere eller kniplersker. Men den lå i et fællesregeret område, så kongen uden at betræde søstersønnen, hertug Friedrich IIIs domæne kunne mødes med kniplingshandlere fra Tønder her.

Kongen har altså allerede 1619 vidst at der var kniplingsfremstilling i Tønder, han har fra Tønder ladet rekvirere kniplinger til Valsbøl, antagelig i forbindelse med en jagtudflugt fra Flensborg. Og ved denne lejlighed har den omtalte Matte Nisdatters kniplinger tænkeligt vundet kongelig bevågenhed.

Valsbøl er altså ikke så gådefuld endda.

At kongen så siden med sin store reces af 27. februar 1643 ud fra merkantilistiske overvejelser forordner at kniplinger ikke må indforskrives eller indføres til højere pris end $2^1/_2$ rigsdaler eller deres alenværdi, er en anden sag. Modviljen i forholdet til Gottorp var større end interessen for de tønderske kniplinger.

Valsbøl-indkøbene var en éngangsforeteelse, og det blev ikke København, men Slesvig der gjorde kniplingsfremstillingen til en storindustri af formidabelt omfang.

I 1621 registreres en vis kniplingshandler Arend fra Slesvig af porttolden i Tønder. Om han kom for at købe kniplinger til hertugen, ved vi intet om, men den datidige regeringsbys lærredshandlere har i hvert fald meget tidligt været opmærksom på indtægtsmulighederne ved salg af kniplinger fra Tønder.

Den tønderske kniplingsindustri indtil 1650 er hverken hvad angår direkte overlevering af frembragte produkter eller arkivalsk særlig godt belyst. Men dens dimension har været større end byens tidligste historikere har vidst.

Det gælder således den gottorpske historiker Caspar Danckwerth, hvis topografiske værk om hertugdømmerne Slesvig og Holsten i sit Tønder-afsnit ikke med et ord omtaler byens kniplingsproduktion. Men takket være den geniale kartograf Johannes Meier, der leverede kortene til dette værk, fik eftertiden den første *trykte* oplysning på hans kort over Tønder amt fra 1648. Her er i cartouchen en knipling anbragt i hænderne på en fornemt klædt borgerfrue med det tydelige sigte at den skal fungere som et logo.

De krigerske forviklinger i 1600-årenes sidste halvdel, det endelige oprør mellem konge og hertug og dermed følgende brandskatning af befolkningen skaber den afgørende grobund for knipleriets vækst. Forarmning var i alle kniplingscentrer en afgørende faktor for husin-

Drikkeglas med (spejlvendt) scene med kniplingshandler, der måler længder og kontrollerer vægt, samt kniplerske ved brættet (ingen lokal type). Dobbeltmonogrammerne MH/CH og i bunden PT. Dateret 1741.

dustri, som skulle erstatte mistede indtægter fra konventionelle erhverv.

I tiden mellem 1647 og 1672 gennemførtes den endelige omstrukturering af fabrikationsformen. Bag det stod en anden lærredskræmmer fra Slesvig, den fra Bergedorf ved Hamborg stammende Johann Steinbeck. Han er formentlig den første rigtige kniplingshandler, der ved direkte kontakt til Brabant-milieuet indfører professionelle lærere, indretter skoler og skaber modeller. Han gør kniplingstilvirkningen til stordrift og markedsfører den tønderske knipling i Danmark. Trods endeløse kontroverser med det tønderske bystyre, som han ikke ville underordne sig, kunne han med støtte fra hertugerne på Gottorp gennemføre sine planer. Han leverer i årene 1656 til 1658 for ikke mindre end 1655 rigsdaler kniplinger til hertuginden, og hans klage til hertug Christian Albrecht af 23.2.1663 over at kniplerskerne lader hans mønstre gå over på andre hænder er det tidligste dokument angående kniplingsindustriens sværeste problem gennem 150 år.

»Højærværdige durchlauchtige, højbårne fyrste, nådigste herre!

Deres fyrstelige Durchlauchtighed må jeg underdanigst berette, hvordan det efterhånden i forbindelse med min handel med kniplinger ofte sker, at jeg hos de folk som udfører dette arbejde (kniplepigerne) og som af mig får udleveret gode mønstre for i henhold til en med mig aftalt pris at levere mig et bestemt antal alen til aftalt tid til videreforhandling, uventet den ene gang efter den anden må konstatere, at forskellige handlende sniger sig ind på mine arbejdere med tilbud om gaver eller højere priser med det sigte at få dem til at udlevere og sælge en del af *mit* arbejde til hindring for mine planer, så de folk som jeg til aftalt tid har lovet at levere kniplingsarbejder ikke kan få dem – til stor skade for min virksomhed.

Eftersom det dog – nådigste fyrste og herre – ville være rimeligt, at ingen – generet af andres ubeføjede indtrængen – hindres i sin ærlige næring og i sit erhverv, eller får varerne stjålet, eftersom de færdige arbejder som på den måde rives ud af hænderne af kniplerskerne, *er* forudbetalte. Særlig i den for kort tid siden værende krigsuro har jeg underholdt mange mennesker med kontanthjælp til deres arbejde til stort tab for mig.

Som følge heraf beder jeg underdanigst Deres fyrstelige Durchlauchtighed behage nådigst at udstede et *dekret* om at ingen i eller uden for byen Tønder må understå sig i at forlede eller overtale de kniplersker, som af mig får i opdrag at forfærdige gode mønstre i bestemte kniplingslængder til med mig fastsatte priser – eller hvad der herfra ellers bestilles af andet kniplingsarbejde, til at klippe af af det aftalte kniplingsarbejde, eller sålænge de har af mig bestilte arbejder i hænde at arbejde for andre eller sælge med mig accorderede arbejder til højere pris eller hvad der ellers kan gøres af ulovligheder.

Hvis der i ond hensigt hemmeligt eller offentligt handles herimod, henstilles at der fastsættes en straf på 30 rdl.

Altid tilbørligst og beredsvilligst beder jeg Dem fyrstldurch. underdanigst lade mig fortjene dette.« 15/2 1663.

Johan Steinbecker

Da han gik meget hårdhændet frem overfor kniplepigerne og de rivaliserende kniplehandlere i byen, blev hans henvendelse til hertugen opfattet som ville han tilegne sig et monopol, hvad der var helt i strid med den handelspolitiske indstilling på hin tid, og Steinbeck fik – måske for første gang – ikke medhold på Gottorp. Som det ses af det følgende blev sagen først nogenlunde reguleret i 1775.

I 1664 aflagde han imidlertid efter 17 års tøven sin borgered, i 1655 havde han indgiftet sig i Tønders handelspatriciat, og 1672 blev han priviligeret postmester. Efter hans død 1685 skal konen, Geske, som det var almindeligt på den tid, have fortsat handelsvirksomheden med kniplinger. I byens officielle kniplingshandlerlister omtales han aldrig!

Det tønderske knipleområde strækker sig i dets blomstringstid fra nogle få landsbyer syd for den nuværende grænse til Tinglev mod øst, Maugstrup (nord for Vojens) mod nordøst og Ribe mod nord. Det danner altså en trekant, hvis to sider er på 60 km og den ene på 35 km, men det egentlige industriområde er afgrænset af linjen Tønder-Løgumkloster-Skærbæk på den ene side og af Vesterhavet på den anden. – Hertil må føjes Rømø, hvis kniplinger var af særlig fin kvalitet, mens friserne skal have foragtet knipleriet. Fremhævet som gode kniplesteder bliver Abild, Visby, Brede, Løgumkloster, Mjolden, Skast og Emmerlev. Andetsteds nævnes Schackenborgs område i det hele taget som førende. Bemærkelsesværdigt er det at industrien i det væsentlige er kongerigsk, udfoldende sig i enklaveområderne, hvad der måske kan skyldes at kvinderne var mindre afhængige af landbruget end andetsteds, så de havde mere fritid; men at gøre kniplingsindustrien til et led i den nationale kamp, som det skete i tiden efter 1900, er ren romantik. – At de herværende kniplestuer derimod var en gunstig grobund for den danske pietisme, er en given sag, ikke mindst når man tar de professionelle kniplepigers usle kår i betragtning.

Af andre vækstbetingelser kan fremdrages områdets forholdsvis

gode veje, de billige levevilkår, den livlige handelsforbindelse med trådcentrerne sydpå og de nøjsomme indbyggere. – Arbejdet er bekvemt og selskabeligt, kan udføres af både børn og svage gamle, og pigerne kan blive hjemme og behøver ikke at gå i tjeneste hos fremmede.

At Tønder-kniplingen har nået en vis anseelse inden år 1700, tyder Christian V's klædedragts-forordning af 1683 på. Herefter tillades det alle rangspersoner samt adelen at bære »hvide og sorte kniplinger, som her i landet gøres...«, og allerede den 11. februar 1674 opnår, »die gesambten Knoppels Chramer und Bürger der Stadt Tundern« af hertug Christian Albrecht at blive fritaget for »abfürderung der Licenten oder einer jährlichen gewissen Abgifft wegen des Knüppels-Handels« et privilegium som byen ca. 50 år senere hævder ikke at kunne finde (!) men som rentekammeret i København øjensynlig godkender, idet man 18. marts 1724 udsteder en »Cirkular-Verfügung, daß die Tundersche Spitzen Zoll- und Licentfrei passieren sollen« (Corp. const. regio-Holsaticum I, 1749, s 1420). – Imidlertid klager rådet i Tønder til kongen den 19. januar 1688 over at der alligevel må betales told, og overrentemester P. Brandt svarer i brev af 24. januar s.å. med at henvise til toldrullen af 1668, efter hvilken der skal betales 1 rigsdaler i told for 50 alen brede eller 100 alen smalle kniplinger og 3 skill. i licent, men meddeler samtidig at kongen har bevilget at der fremtidig for her fra landet udførte kniplinger kun skal erlægges 1%. Men hermed er rådet ikke tilfreds, idet det peger på at kniplingshandelen er det *eneste middel* man her har til at få penge ind i landet, hvoraf de fattige undersåtter kan betale deres skatter, og hvis den nye afgift bibeholdes, vil man i udlandet søge varerne andetsteds, ja, man har bragt i erfaring, at der i Stade (uden for toldområdet) arbejdes på indførelsen af dette erhverv og at forskellige arbejdere er lokket dertil ved allehånde løfter om begunstigelser.

Omend de gode rådmænd udi staden Tønder i deres henvendelser til myndighederne altid har været mestre i overdrivelsens kunst, lader udtalelsen »*eneste middel*« dog formode at kniplingsfabrikationen før 1700 har været af ikke uvæsentlige dimensioner.

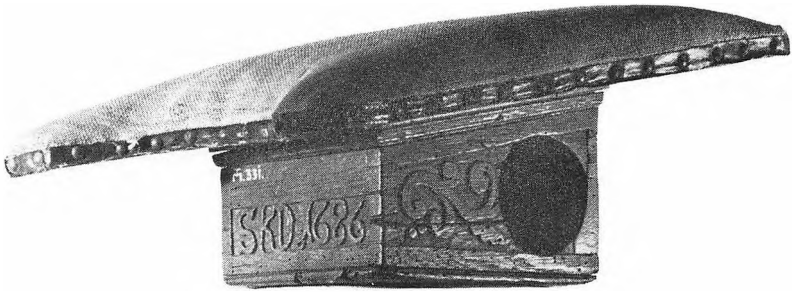

Barnekniplеskrin fra Emmerlev. Dateret 1686. Sen-renæssanceudskæringer.

BLOMSTRINGSTIDEN

1700-årene blev kniplingernes blomstringstid i Tønder. Antallet af mennesker der beskæftiger sig med erhvervet vokser støt. I forbindelse med licent- og toldfrihedsbestemmelserne 1674 og 1724 har vi regulære mandtal over kniplingshandlerne i byen, 1674 er der 28, 1724 24, men det samlede tal for perioden 1650-1750 er mindst 85, hvortil så kommer 80 mere for tiden mellem 1750 og 1850. Kun 37 er i borgerbogen benævnt som kniplingshandlere og kun én som kniplingshandler og tegner (!), men i kirkebøgerne navnlig kommer mange flere til, ligeså lidt som man kan gå ud fra at angivelsen kniplingshandler i borgerbogen dækker over folk med de kvalifikationer som den berømte Hans Richtsen stillede i sit memorandum fra 1761.

I kniplingshandelen deltog byens førende folk, folk med penge, position og anseelse, i mange tilfælde med vigtige tillidshverv i byen, borgmestre, rådmænd, deputeretborgere, kæmnere etc. Det er navne som Richter, Tychsen, Kröger, Struck, Richtsen, Juncker, Leo, Popsen og Garmsen. Gadenavne i Tønder erindrer om nogle af dem.

1724 var som nævnt givet toldfrihed, 31. oktober 1732 blev det forordnet at kniplingsfabrikanterne var frit stillet m.h.t. bopæl, en bestemmelse, som sidenhen skulle blive Tønder-købmændene en

torn i øjet, og 16. april 1736 fulgte en Verordnung wegen Einschränkung der kleider Pracht, i hvis § 4 det hedder (Corpus, 1005):

Alle Spitzen, welche nicht in Unsern Reichen und Landen verfertiget werden, mag niemand hinführo weder tragen noch verschreiben, doch daß einem jeden erlaubet seye, diejenige, welche er allbereit hat, zu verbrauchen.

Takket være oprettelsen af kommercekollegiet i 1735 er industriens udvikling fra da af meget tydeligt belyst. I kollegiets beretning til kongen fra 1737, som beror på indhentede oplysninger hos kniplingshandlerne selv, påpeges det at der i Tønder og Løgumkloster amter kun findes een industri, nemlig tilvirkningen af kniplinger. Den angives som værende på sit højdepunkt og til stor nytte fordi den beskæftiger mange tusinde personer, som ellers ikke ville kunne få deres udkomme.

Opmuntret af disse rapporter søger regeringen nu yderligere at understøtte foretagendet, men i første omgang i de stores interesse. Straffen for overtrædelse af forordningen af 1736 var de første 40 år ikke mindre end 200 rigsdaler, en meget stor sum, som vidner stærkt om den protektionistiske kurs, men desforuden hindrer man nu med meget drastiske midler industrien i at få indpas i nabolandene for at der ikke skulle bygges konkurrerende foretagender op.

Ved reskript af 21. december 1740 indfører man *stavnsbånd* for kniplepigerne, og efter forslag fra amtmanden i Tønder skal der i landsdelens havnebyer føres kontrol med hvem der rejser bort og der skal føres mandtal over kniplepigerne – de første to år hvert kvartal, siden årligt.

En affære i 1760 i Tønder, hvor man da havde indkvartering af et brandenburgsk infanteri-regiment, illustrerer hvor alvorligt man tog det, hvis det kunne befrygtes at den sidstnævnte forordning blev overtrådt. En kaptajn havde fæstet en dygtig kniplepige for en dame på Rygen hvem hun skulle introducere i kniplekunsten, og da magistraten erfarede dette satte man himmel og jord i bevægelse. Kaptajnen fik en næse af krigskollegiet, men da pigen i mellemtiden – efter at man på alle optænkelige måder havde hindret hende i at rejse – havde giftet sig med en af hans underofficerer faldt sagen jo bort af sig selv. Men den gav magistraten anledning til at besvære sig over indkvarteringen, som ikke alene medførte at

kniplepigerne måtte rykke ud af deres kamre, men i en hob uægte børn og anden uorden, ja, og i adskillige tilfælde giftede de sig endog med de fremmede og ville således kunne forlade byen og siden oplære andre i de famøse hemmeligheder, af hvilke Tønder købmændenes økonomi var så afhængig. At det sidste faktisk var værre end det første er jo god kræmmermoral!

Så rigoristiske indgreb i henved 10 000 menneskers skæbne foretages ikke uden begrundet frygt og måske erfaringer, og tør man mon heri se et bevis for at industrien oprindelig er kommet til Tønder via førhen til os *ind*vandrende kniplepiger?

Men også kniplingshandlerne måtte binde sig. – Ved reskript af 31. januar 1741 bestemmes at enhver der vil handle med kniplinger må aflægge ed på ikke at ville forlede nogen kniplepige til udvandring. En sådan ed lyder:

Vi undertegnede, Jes Nielsen og Hans Nielsen boende i Møgeltønder og Niels Christensen Munck af Stokkebro og Claus Reimer af Gallehus sværge til Gud den Almæg-

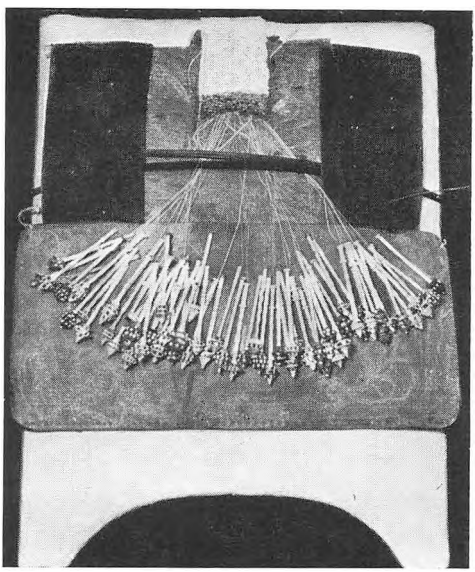

Knipleskrin med knipling, ca. 1850 (Ditlev Hansens bedstemor). Til den her påbegyndte knipling er anvendt godt 100 pinde. Til de fineste anvendtes 80 pr. cm.

tige en »corporlig« Ed, at vi, eftersom vi til Dato har handlet med Kniplinger og fremdeles agter at fortsætte denne vor Næringsvej troligen ville iagttage alt, hvad der kunne tjene til Iværksættelse og Conservation af saadan Fabrikation i Deres Kongl Majst. Riger og Lande, at ville melde vor Øvrighed alt, hvad der strider herimod, og at vi aldrig ville lade os bruge til, hverken at bringe de herværende Kniplepiger til Udlandet for der at etablere Fabrikker eller paa anden Maade foretage noget, der kunne foraarsage Ulemper; men at vi derimod ville give vor foresatte Øvrighed til fornøden Remedur (hjælp) Melding om alt, hvad vi skulle erfare om andre, der skulle prøve paa at føre Kniplepiger ud af Landet og derved bevirke en Translokation af Fabrikationen. Endvidere forpligter vi os til ikke at meddele nogen det sædvanlige Lærebrev, før vedkommende har meldt sig til Øvrigheden og der begæret Tilladelse til at søge Lærebrev. Iøvrigt ville vi holde denne Ed hemmelig og ikke aabenbare den for nogen. Saa sandt hjælpe os Gud og hans hellige Ord. (Godsforvalter Davidsens omskrivning.)

Schackenborg, den 10. April Anno 1741

Allerede 23. jan. 1741 aflagde 24 kniplingshandlere i Tønder en sådan ed, og der manglede nogen som ikke var hjemme. Denne tid må have været kniplingshandelens guldalder, som amtmanden i Løgumkloster, Chr. Fr. Meier fortæller om:

...in jenen Zeiten, als Spitzen der erste Schmuck der eleganten Welt und das erste Bedürfniß zum Putz unserer Groß- und Urgroßmütter und selbst unserer Groß- und Urgroßväter waren. Wer erinnert sich nich noch, oder wer hat nicht von jener Seit wenigstens gelesen oder gehört, da vom Kopf bis zum Fuß, vom Halskragen bis zur Kleiderschleppe, von den Hand- bis zu den Stiefelmanschetten, alle Stattskleidungen in mannigfaltigen Reihen mit Spitzen besetzt sein mußten? Das waren die ersten goldenen Zeiten des hiesigen Spitzengewerbes, diese Zeiten, von denen diese alten Fabrikanten und Hausierer immer noch mit Enthusiasmus sprechen, weil sie oder ihre Vorfahren damals sehr vorteilhaft gehandelt haben.

At handelen nordpå ikke er gået uden gnidninger, ses af en række affærer med klædekræmmerlavet i København, som ikke ville finde sig i at Tønder-købmændenes agenter solgte deres varer uden om den priviligerede klædehandel, men også her greb regeringen ind til fordel for Tønder, og fra 1767 af udstedtes der af det danske kancelli en række bevillinger, som gav kniplingshandlerne ret til hvor som helst at sælge slesvigske kniplinger.

Det er samme år amtmand Ulrik Adolf Holstein til sin ven, den ældre Bernstorff skriver:

Handelen med kniplinger er en meget vigtig sag, og jeg er overbevist om at den giver flere penge til denne provins end stude, heste og alle andre små derværende handelsforetagender. Imidlertid anser jeg det ikke for umuligt at forbedre den.

Forskellige typer af kniplepinde.

Holstein var netop dette år kommet til Tønder og han gik straks igang med omfattende reformarbejder i amtet. På hyppige rejser fik han en stor viden om amtets erhvervsmæssige forhold, hvorfor man må anse hans udtalelse for at være pålidelig. Når han derfor formoder at kniplingsindustrien muligvis kan forbedres, tænker han antagelig på den handelsmæssige side af sagen og heri fik han ret. Fra ca. 1760 og fremefter stiger værdien af den udførte mængde kniplinger år for år, hvad vi kan iagttage i den på kommercekollegiets foranledning senere fremskafne statistik over kniplingernes udførselsværdi for årene 1772-1781, som udviser følgende tal:

	til Danmark og Norge:	*til udlandet:*
1772	25 278 rdl.	33 068 rdl.
1773	25 407 rdl.	32 829 rdl.
1774	30 235 rdl.	32 588 rdl.
1775	33 856 rdl.	31 249 rdl.
1776	41 350 rdl.	38 784 rdl.
1777	40 921 rdl.	43 511 rdl.
1778	48 786 rdl.	47 388 rdl.
1779	55 827 rdl.	52 731 rdl.
1780	61 938 rdl.	55 201 rdl.
1781	72 845 rdl.	63 190 rdl.

Det ældste skøn over udførselsværdien er givet af Pontoppidan i 1759, som anslår den til een tønde gulds værdi ÷ en tredjedel til trådindkøb i udlandet = 66 666 rigsdaler, og det højeste tal angives for 1805, hvor værdien skønnes at have været godt 260 000 rigsdaler S.H. Cour.

Det er således tydeligt at det er blevet en industri der er penge at tjene på. – Kniplingshandelen blev et højt anset erhverv, som flere og flere søgte sig rige på, og midlerne der anvendtes her var ikke altid lige fine. Særlig gjalt blev det i århundredets sidste tredjedel, da antallet af bevillinger til handel med kniplinger voksede meget stærkt og ofte blev givet til ret tilfældige mennesker. Den såkaldte huseren og bissehandel har uden tvivl været medvirkende til knipleriets kunstneriske forfald, omend også andre faktorer her har spillet ind. Allerede i århundredets første tredjedel var det slået fast, at kniplingshandelen ikke var bundet til nogen bestemt by, men da mulighederne for nye folk i selve byen Tønder efterhånden begrænsedes som en følge af de store kniplingshandleres økonomiske magt, måtte begyndere uden forbindelser nedsætte sig på landet, hvor de yderligere slap for at betale de tyngende skatter til byen og var fabrikationsstederne nærmere. Kniplepigerne, som modtog mønstre og tråd af fabrikanterne inde i byen, af hvem de var ganske afhængige, var naturligvis lette at friste til mod en højere pris end den de plejede at få, at udlevere husererne kniplinger, så meget mere som disse jo ikke havde kapital til at skaffe sig disse for en decideret modevare så afgørende mønstre.

Både i 1728 og 1755 måtte man udstede forbud mod denne praksis, men efterhånden som industrien voksede, kunne man faktisk ikke undvære disse mennesker, på hvem omkring århundredskiftet 75% af den samlede handel med kniplinger faldt.

Vurderingen af disse huserere er højst forskellig, både som »sindige, mådeholdne og ordentlige folk« og som »mennesker uden dannelse og smag, som selv ikke kunne opfinde mønstre og ikke havde forbindelser og midler til at anskaffe dem fra udlandet«, men kendsgerningen er at kommercekollegiet, trods de stadige klager fra såvel kniplingsgrossisterne i Tønder som kræmmerlavet i København, holdt hånden over bissehandelen, væsentlig af hensyn til kniplepigernes tarv. Noget misundelsesværdigt job synes man ikke husererne har haft. Med deres lædertaske på ryggen i en rem over skulderen

gik de i alskens vejr snese af kilometre, hvadenten det var til Flensborg, Slesvig eller Hamborg. Kolossale strækninger har disse flittige mænd tilbagelagt, i de ensomme landsbyer budbringere af nyt ude fra den store verden. I betragtning af de store værdier de havde på sig (deres æsker anføres ret ofte at indeholde varer til en værdi af mellem 500 og 2000 rigsdaler), kan deres gerning heller ikke have været helt ufarlig. Det er fremdeles ganske sikkert at de ved deres blotte eksistens har virket i høj grad regulerende på kniplepigernes arbejdsløn, så den ikke kunne presses helt efter storkøbmandens forgodtbefindende. – Gentagne gange søgte storkøbmændene at komme kræmmerne til livs, men uden held, bortset fra at man for kortere perioder fik standset udstedelsen af privilegier til bissehandel og foranlediget det kongelige reskript af 6. juli 1780, som bestemte at handelen med tønderske kniplinger kun måtte finde sted med koncession, som for kontrollens skyld alene skulle udfærdiges

I baggrunden et husererskrin, foran et vindebræt, en sammenfoldet prøvebog og et alenmål. Ovenpå ses et par af de kopper der fremstilledes i anledning af dronning Caroline Amalies besøg hos kniplingshandler J. Wulff i Brede 1847.

af kommercekollegiet, at indehaveren af koncessionen skulle være fast bosiddende og *kun* måtte handle med kniplinger, samt at han selv skulle drive en manufaktur, hvilken sidstnævnte bestemmelse omgikkes ved at ansøgeren – mens ansøgningen var til behandling i kollegiet – entrerede med nogle kniplepiger, som han efter bevillingens opnåelse afskedigede igen.

Mens det altså ikke lykkedes grossisterne at hæmme kræmmernes virksomhed synderligt, fik man nu og da ram på den svageste part, kniplepigerne. Det skete ved et reskript af 10. april 1775, udstedt efter henstilling af den 32-årige, prisbelønnede kniplingsgrosserer Boy Boysen. Herigennem blev det kniplepigerne forbudt at betro modtaget mønster til andre, at sælge den færdige knipling til andre end mønstrets indehaver og at gå i andre forlæggeres tjeneste, før betroet tråd og pengeforhold var tilbageleveret.

Men forarbejdet til denne klare bestemmelse var gjort med en redegørelse fra Tønder-grossisterne i 1761 med følgende titel:

Unpartheiische Gedancken über die in Tundern und der dasigen Gegend befindlichen *Spitzen*-Fabriquen. Erstlich dasjenige betreffend, was derselben zu mehrerer Aufnahme und Verbesserung gereichen könne, und zweitens was derselben zur Hinderung und Schaden gereichet, welche zur hoffentliche Approbation durch eine 34 jährige Erfahrung unmaßgeblich aufgesetzet von *Hans Richtsen*, Spitzenfabriqueur und Spitzenhandler in Tundern.

et yderst vigtigt dokument til forståelse af kniplingshandelen i dennes blomstringstid (hovedpunkterne gengivet hos Hannover).

Konsekvenserne af ovennævnte reskript af 1775 blev en række sager mod fattige kniplepiger, hvoraf N.A. Jensen fra Schackenborgs godsarkiv har fremdraget en, som er særlig interessant derved at en af de anklagede piger i en skrivelse gør rede for *sit* syn på klagen. Efter at være blevet stævnet til Schackenborg og efter at hun har fået sin sognepræst til at attestere at hun er fattig, halt og sygelig enke som ikke vil kunne tåle rejsen fra Daler til Schackenborg, sender hun følgende redegørelse til en mand i Møgeltønder:

Efter som jeg under Skrevene fatige encke er ind kaldet for at møde for hans høy grevelige Naade med en knebels kræmer af Tønder navnlig Boy Boysen da tager jeg min tilflogt til ham og beder at han vil tale for mig i denne sag / ieg troer icke at han kand giøre mig nogen skad for naar det bliver hvoris naadig greve vitterlig hvorledes denne kræmer agter at plage sine fatige under daner saa tror jeg at min

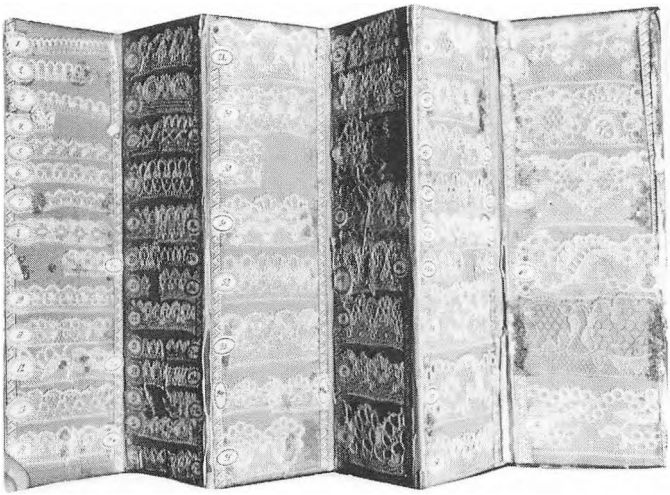

Fra Ditlev Hansens prøvekollektion.

naadige greve tager mig fatige uskyldige encke i for Svar efter som det er Gud og mennesker bekendt at jeg er gamell og svag og kand ike møde og for svare mig selv derfor vil jeg skrive min her Brøger sagen til.

Som det forholder sig har jeg for 3-4 aar siden lært et mønster for den mand og det gjorde jeg for ham i et og halt aar for ham med stor forløst (Verlust!) og skade / jeg kunne ikke tjene min fatige smuler der paa / Nu kom der en anden kræmer af Tønder som gaf mig 4 skl. mere for hver alle og det hvar mig et stort hjælb og saa har jeg strages forføyet mig at vilde betalle ham (Boysen) hvad jeg hvar ham skyldig nemlig 1 mark og 8 skl. og jeg har alle tid faaet dem tilbage igien og nu sender jeg dem 4 gang mener saa at blive fri for u blu og u grundet mand / for det er jo sked før den forordning er kommen som den uforstandige mand løber og giør allarm af / men jeg tror icke at kongen har gifet ham forlov at plage stakkels knebels piger og give dem hvad han vil / for det er jo øjen synlig kunde jeg have nydet hvad Ret var, da haft jeg icke gaaet fra ham.

Nu er min yde myge be Giering at min høy erde kiære væn hielbe mig for den uforstandig mand / jeg be lower at betalle og for skylde det / jeg henlewer i dybeste yd myghed sin fatig og tro tienerinde

Ane Mari Tyges

Man mærker den gamles fuldt berettigede harme, og hun har sikkert skrevet på manges vegne. Imidlertid var sagen for klar, hun måtte som de andre anklagede bøje sig, og et forsøg fra greven på at

få den Boysenske forordning noget mildnet, mislykkedes også.

Det blev kronede dage for kniplingsgrossisterne, til Napoleonskrigene gjorde tilstandene helt kaotiske. Tønders og Møgeltønders smukkeste huse er byggede i denne tid.

En rådsvedtagelse i Byen Gent af 2. oktober 1781 viser at det ovenanførte stridsspørgsmål har været internationalt:

Da magistraten i byen Gent er blevet underrettet om at der hyppigt er begået misbrug i handelen med tråd og kniplinger og at der er begået bedragerier af arbejderskerne til stor skade for samme handel, har den, efter i dette anliggende at have hørt de delegerede fra denne bys handelskammers mening, fordi den vil forhindre disse misbrug og på samme tid fastsætte nogle regler til gavn for fabrikationen af kniplinger i denne by, befalet og stadfæstet følgende:

For fremtiden vil hverken grossister eller knipleskolelærerinder kunne eftersøge, modtage og foranledige eller tillade eftersøgt arbejdersker, der arbejder i skoler eller hjemme, medmindre den arbejdsgiver eller lærerinde, for hvem disse arbejdersker sidst har arbejdet, i forvejen er blevet holdt fuldstændig skadesløs for det forskud som de måtte have givet dem i penge, tråd eller andet... Det er ikke tilladt arbejderskerne at efterlave prikbreve, som de måtte have modtaget, endnu mindre at overgive dem eller sælge dem til nogensomhelst. Det er dem ligeledes forbudt at klippe prøver ud af de arbejder som de har udført, at lave mønstre deraf, at sælge dem, udleje dem eller skille sig af med dem til nogensomhelst, under straf af en bøde på 12 gylden for hver overtrædelse. Der gøres undtagelse med kniplinger hvis handelsværdi ikke overskrider $^1/_4$ gylden pr. alen. Straffes med denne bøde skal også den hos hvem man måtte finde en priknål, et prikbrev eller et mønster, svigagtig indført af en arbejderske. Hvis overtræderskerne ikke er i stand til at betale bøden og de retssagen påløbende omkostninger, skal de straffes med fængsel eller en anden straf, der fastsættes efter omstændighederne.

Da erfaringerne har vist at kniplinger, lavede efter mønstre som er tegnede og opfundet af grossister og lærerinder, sælges underhånden til skade for disse sidste og som følge af svigagtige handlinger fra arbejderskerne, er det for fremtiden tilladt arbejdsgiverne at sætte sig i besiddelse af de kniplinger der er udført efter deres tegninger, og de skal konfiskeres til deres fordel uden at den ovenfor fastsatte straf bortfalder.

– Det sidste var netop, hvad Steinbeck gjorde i 1663!

Begrebet kniplerske el. kniplepige er først almindeligt som professionsbetegnelse i kirkebøgerne efter 1750.

Ordet »Knöppeldirne« bruges i Tønders retsprotokol 1623, men hverken Matte Nisdatter eller senere Kirsten Svendsdatter er betegnet som sådanne. Sidstnævnte skriver i et brev til Chr. IV at hun er en fattig pige der ernærer sig ved sine hænders hjælp, og de

kan jo også bruges til andet end knipling. Man antager at de først udøvende til en begyndelse almindeligvis opholdt sig hos forældre eller slægtninge med knipleriet som et ekstrajob, som ikke var en direkte livsnødvendighed, et job, som man bare sådan lærte af andre der kunne det, og hvor man ikke var egentlig erhvervsdrivende.

Denne situation opstår først ved bundethed til hhv. kniplingshandlere og kniplingskræmmere (huserere), og når eksistensen er afhængig af erhvervet.

Først henimod midten af 1700-årene har vi optællinger over deres antal, i hvert fald i visse herreder, og i århundredets sidste femtedel angives runde tal mellem 7000 og 20 000. Da man med indførelsen af koncessioner har ret eksakte tal for antallet af forlæggere og handlende, hvoraf enkelte beskæftigede op til 1500 piger hver, kan man skønne sig til sandsynlige antal.

De samtidige kilders talangivelser må tages med mange forbehold. Tallet 12 000 som det optimale er sandsynligt, men man må her gøre sig klart – hvad også ses af indsendte produktionslister til kommercekollegiet – at ydelserne af de enkelte kniplersker har været meget forskellig, sæson- og afsætningsbestemt og afhængig af individuel ydeevne.

I en af tidens mest benyttede trykte kilder, »Fragmente aus dem Tagebuch eines Fremden« af A. von Essen (1800) gås der ud fra en gennemsnitlig ugeindtægt på 26 sk. (c. $^1/_2$ rdl.) pr. uge og 12 000 kniplersker, hvilket giver en lønudgift på 312 000 rdl. Udgifterne til indkøb af garn beregnes til andre 80 000 rdl., altså en investering før avance på 392 000 rdl., som langt overgår selv den højst kendte udførselsværdi fra 1805.

En årlig gennemsnitindtægt på 26 rdl. er helt usandsynlig. Og det uanset at man så sætter en løn-rdl. år 1800 = 1000 løn-kr. 1989, altså 26 000 kr., hvoraf man vel knap kan leve idag, hvad kniplerskerne jo heller ikke kunne af det endnu mindre de fik.

En gennemsnitlig ugeløn på 8 skilling, altså $^1/_6$ rdl. istedet for $^1/_2$ rdl., giver en årsindtægt på ca. 8 rdl., og for 12 000 kniplersker en samlet lønudgift på ca. 100 000 rdl., hvilket passer temmelig godt med den samlede udførselsværdi når garnprisen lægges til. Og denne kalkule stemmer også overens med de af samme forfatter givne oplysninger om forholdet mellem lønudgifter og anvendt tråd.

Det berettes nemlig at det dyreste og fineste garn omkring år

1800 kostede 90 rdl. pr. pund, og at der af et sådant pund kniplinger kunne fremstilles 384 hamburgske alen af de dyreste kniplinger til en pris af 5 rdl. pr. alen, hvoraf kniplersken angiveligt fik de 3 rdl. i løn.

Dette garn var af samme bonitet som det der anvendtes i Brabant, og med hvilket der kunne fremstilles kniplinger til den alenpris som de nederlandske kniplinger solgtes for: 2-6 rigsdaler pr. alen, og hvor angiveligt Tønderkniplingerne kom så nær på deres forbilleder at de forvekslede med originalerne.

På basis af Kølnerpundet – afrundet til 468 g – kan man udregne prisen på 1 g tråd af denne kvalitet til 9 skilling pr. g. Til fremstillingen af én alen knipling (57 cm) anvendtes 1.23 g tråd, for hvilken fabrikanten opnåede en pris af 5 rdl. (= 240 sk.), altså en godt 21.-dobling af råmaterialets pris, ialt 1920 rdl. pr. pund.

Anderledes omregnet konverteredes hermed 1 pund tråd til en værdi af 7 pund guld eller 96 pund sølv (hhv. 3.3 kg guld eller 44.9 kg sølv, stadig på basis af Kølnerpundet). Hvis det omregnes til den internationale guldvægt, Troypundet à 373 g à 12 ounces bliver værdien af et pund garn = 2.6 Troy-pounds eller 84 ounces. Guldet kostede dengang ca. 29 sk. pr g. (0.6 rdl.), mens tråden som nævnt kostede ca. 9 sk. pr. g., men 1 g kniplet garn indbragte 195 sk. (!) (altså 7 gange guldværdien!).

Bedre demonstreret kan Karl Marx's merværdilære vist ikke kunne blive.

Hvad nu angår kniplerskernes aflønning, bemærker man at lønnen til denne kniplingstype var på 60% af udsalgsprisen pr. alen, hvad der umiddelbart lyder imponerende nok, men det oplyses ikke hvor mange timer, dage og måneder der skulle anvendes på udførelsen. Der findes Valenciennes-kniplinger, hvor man med en 15-timers arbejdsdag producerede 30 cm pr. år! Det var kniplinger med 1200 pinde, men reduceres disse til 100, hvad var almindeligt i Tønderområdet, vil alt andet lige en alen på 60 cm af denne type knipling udført af fineste garn indbringe kniplersken ca. 14.4 sk pr. uge i 10 uger = 144 sk. = *3 rdl.* Kniplingshandlerens udgifter er altså disse 144 sk. + 11 sk. til garnet, i alt 155 sk., som indbringer ham en avance på 85 sk. = 1 rdl., 2 mark og 5 sk. På ét pund garn tjener han 680 rdl., hvad 227 kniplersker skal arbejde 10 uger for at fabrikere.

Men naturligvis var det kun en brøkdel af den samlede produktion, der lå på dette kvalitetsniveau. De almindelige Tønder-kniplinger solgtes på det internationale marked for mellem 10 sk. og 1 rdl. pr. alen og af billigere garn, af hvilket der var 24 finhedsgrader.

Den *billigste* tråd leveredes for $3^1/_2$ rdl. pundet, altså godt og vel $^1/_3$ sk. pr. g. 27 gange så billigt som den dyreste. Og fortjenesten ved at arbejde med sådan tråd var betydelig mindre pr. alen.

De billigste kniplinger solgtes o. år 1800 for $1^1/_2$ sk. pr. alen, og med en arbejdsløn af 50% pr. alen. For at tjene bare 6 sk. på en uge skulle der kniples 8 alen el. mere end $4^1/_2$ m pr. dag, og for at oppebære en årsløn på 6 rdl. skulle der kniples 2500 alen eller 1450 m (52 uger à 6 sk. = 312 sk. = 6.5 rdl. - 52 uger à 48 alen = 2500 alen eller 1450 m).

Da der ikke knipledes om søndagen, skal det dagligt nødvendige antal alen faktisk forhøjes med $^1/_7$, men under alle omstændigheder synes en sådan præstation for næsten umulig. Da det i det udvalgte eksempel drejer sig om meget smalle kniplinger af betydeligt grovere

Hus i Rørkær, øst for Tønder, beboet af kniplepiger.

garn end fra det foregående, og da datidens kniplersker var ganske anderledes trænerede end nutidens, er angivelsen dog ikke urealistisk, så meget mere som man må antage at de billige kniplinger næppe har været udførte af de egentlige mesterkniplersker. Dertil kommer at mange af dem kun arbejdede med ét mønster i hele deres virketid.

Fra Ballum berettes om en kniplerske, der angiveligt i 40 år fremstillede et og samme mønster til en knipling på knap 1 cm bredde (ca. 1/3 tomme). Forestiller man sig, at hun har siddet 300 dage af 10 timer i 40 år, giver det i den lange arbejdsperiode 120.000 arbejdstimer, eller 12 000 arbejdsdage à 8 alen: 55 000 m = 55 km! Hendes funktioner har været som en computerstyret maskines.

De to analyserede eksempler – den dyreste og den billigste knipling fra tiden o. 1800 – er naturligvis blot at regne for abstrakte modeller for anskuelighedens skyld. Der foreligger ingensomhelst oplysninger om noget gennemsnitstal for kniplerskernes livs-arbejdstimer, så meget mere som begrebet timeløn i moderne forstand aldrig har forekommet.

Den aftalte pris for udført arbejde pr. alen var forud accorderet uden hensyn til hvor megen tid den enkelte kniplerske brugte til det, hvor veloplagt hun var, eller hvilke uforudsete hindringer hun kom ud for.

Som førhen omtalt fikseredes lønnen o. 1800 til 60% pr. alen af den dyreste knipling og 50% af de billigere. Og det svarer pudsigt nok til hvad den siden omtalte Hansigne Lorenzen fra Ballum iht. et brev fra 1921 betalte sine kniplersker: 2/3 af udsalgsprisen, når kniplingen var solgt!

Daglønnen oplyste hun senere var 3,00 kr. om dagen, altså – hvis man regner med et dagsarbejde på 10 timer – 30 øre pr. time. I en prisliste fra samme år (1924) angives lønnen til 1,30 for den billigste knipling pr. meter, hvoraf der således skal kniples 2,3 m om dagen for at nå den angivne dagsløn. Det var det halve af hvad der skulle nås o. 1800, så det lyder rimeligt nok. Hvis vel at mærke kniplerskerne år 1924 var halvt så effektive som 125 år før.

Klager fra de damekredse, som via lotterier fordelte de af Hansigne Lorenzen opkøbte kniplinger, gik imidlertid ud på at kniplerskerne kun tjente 13 øre i timen, og at de altså ikke var så effektive som forudset.

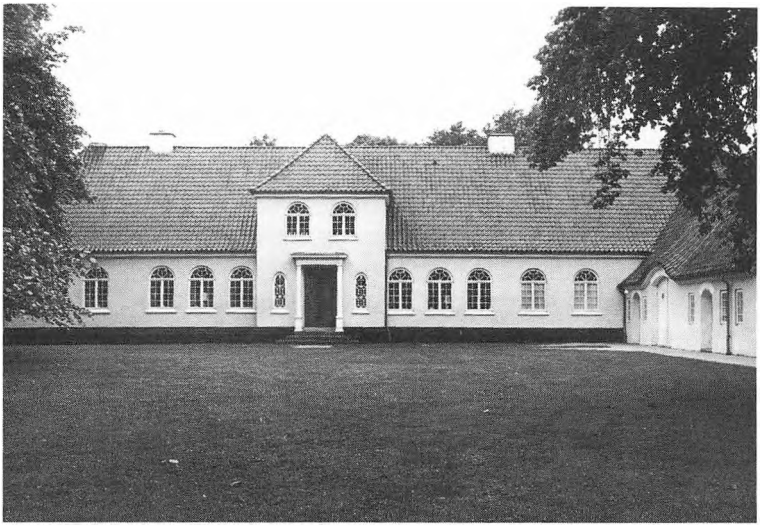

Kniplingshandler Jens Wulffs gård i Bredebro.

En kniplerske fra Rørkær solgte 1921 direkte til en dame i Ålborg 7 m knipling (ca. 11 alen) til en pris af 2 kr. pr. m el. ca. 1,20 pr. alen, hvorved fortjenesten altså blev ca. $^1/_3$ større end hvis hun havde solgt via Hansigne Lorenzen. Så hun har altså holdt den almindelige daværende udsalgspris.

Men noget chokeret kan man nok blive, når man i et katalog fra Magasin du Nord i København fra 1890 ser et »tøndersk arbejde« tilbudt for 13 øre alen. Den sidste koncessionerede danske kniplingshandler, Ditlev Hansen i Møgeltønder, firmaets leverandør har altså betalt 8 øre i løn pr. alen, hvad i købekraft må have ligget langt under den $^3/_4$ skilling der betaltes for tilsvarende kniplinger o. år 1800. Rørkær-kniplersken fik i 1921 15 gange så meget pr. alen, men heller ikke det har dækket inflationen mellem 1890 og 1920.

Hvis Rørkær-kniplersken havde brugt de 33 timer pr. meter, som en kniplerske i 1982 påstod hun selv skulle, ville hun for de solgte 7 meter have brugt 231 timer, godt og vel tre ugers arbejde à 10 timer pr. døgn, kr. 4,60 om ugen, ikke en årsløn på 250 kr. 6 øre i timeløn!

Sætter man derimod de 231 timer til en nutidig mindsteløn af 50 kr. pr. time, kommer vi til en meterpris af 1650 kr. Men da vores Rørkær-kniplerske faktisk havde mindst 40, og ikke 6 øre i timen, har hun altså været nær 7 gange så hurtig i vendingen som vor tids kniplerske og ikke brugt mere end højst 5 timer pr. meter, jvf. de ovennævnte 2,3 m pr. døgn!

Men nogen lukrativ sag har det aldrig været at kniple. Fordelene er der peget på foran. En vis hygge og selskabelighed kunne skabes om arbejdet, særlig når pigerne sluttede sig sammen, hvad de ofte gjorde. De lange vinteraftener klirrede pindene i skomagerkuglernes skær. Disse kugler var ophængt i et trækors, til hvis ene arm tranlampen var fastgjort så dens stråler fra de vandfyldte kugler ramte de tre til standere støttede knipleskrin. Den type skrin, der anvendtes i Tønder-området, var formet som en skråpult. Pladen, som kniplingen fæstnedes på var ca. 30-40 cm bred og 40-50 cm lang. I den smalside der vendte mod kniplepigen, var der en buget indskæring, så skrinet kunne sluttes tæt til kroppen. Pladen der blev polstret med skind eller stof var udstoppet med hø. I selve skrinet, der ofte var meget kunstfærdigt udskåret eller bemalet, fandtes der et par smårum til kniplestokke, briller og lign., nu og da med en »hemmelig« skuffe. Midt på pladen anbragtes påsyet eller et polstret stykke pergenettet eller prikbrevet – et stykke pergament med kniplingens mønster – og på siden af mønstret to læder-sidebreve, med huller i, til stilserne, de messing-nåle, som skulle holde ikke anvendte kniplestokke til side, så de ikke bragtes i urede. Og henover disse stykker anbragtes »æ gø'rbrew« som skubbedes ned efterhånden som arbejdet skred frem. Allerøverst bag prikbrevets begyndelse fæstnedes til knappenåle de opspolede kniplestokke. Stokkene kunne også være meget smukt bearbejdede. De har forskellige former med forskellige lokale navne. De er udført i forskellige træ- eller bensorter, de fornemste i elfenben. – Deres længde er en 9-10 cm. Selve spolen $1^1/_2$-2 cm. Håndtagene er tønde-, kugle-, æg- eller topformede, ofte med riller i til små glasperlekranse, som skal bevare stokkene mod for meget slid. Selve stokkene er gerne drejede i forskellige mønstre.

Aftensædet – som den egentlige kniplesæson kaldes – begyndte i reglen 14 dage før Mikkelsdag (29. sept.), og to aftener om ugen indbød pigerne gerne byens karle til at underholde sig med tale og sang. Til gengæld fik de gratis tobak, og ved sæsonens afslutning

omkring Persdag indbød pigerne til »standerhøtte«, ved hvilken anledning der blev danset og festet, under beskedne former. I vesteregnene var de unge mænd tit sømænd, som omkring 22. februar drog af til deres rederier, enten i Hamborg eller i København. Men de lange vinteraftener sad de bag de kniplende piger med deres strikketøj, kurvefletning eller anden husflid. Så gik det løs med sentimentale folke- og almueviser, med historier om mærkelige hændelser, med gådegætning og salmer.

Men der var nok så mange skyggesider ved arbejdet. Allerede i et skrift fra 1788 siges det at kniplepigerne på grund af det stillesiddende arbejde, hvorved de sidder med bøjet krop, bliver »hektisch, verwachsen und blind«, de vænner sig til snustobak, kaffe og te, bliver uanvendelige til andet arbejde, og da de ikke kan lægge noget tilside, falder de staten til byrde. Også andetsteds fremhæves kniplepigernes dårlige helbred, deres manglende færdigheder i almindeligt husligt arbejde, deres indsnævrede horisont, ja et sted anføres det at mere end halvdelen af kniplepigerne bliver behandlet værre end

Kniplingshandler Ditlev Hansens hus i Møgeltønder.

tugthusfanger og i ovenanførte skrift formodes det at de uden tvivl ville være lykkeligere om de var malkepiger hos bønderne.

Også fra præsterne klages der, specielt over den manglende skolegang, foranlediget ved at pigerne i knipleområder allerede i 6 årsalderen unddrages den almindelige skolegang. – Uddannelsestiden strakte sig over 6 år, og den daglige undervisning, som foregik hos en kone eller ældre pige, varede fra kl. 6-7 til kl. 18-20, kun afbrudt af spisepauser. Højst to dage om ugen gik pigerne i rigtig skole, og til meget andet end religionsundervisning (ofte hos kniplelærerinden) blev det ikke. Det gik meget strengt til, og kravene var store for de små pigefingre. Bestemte pensa (»helgaften«) skulle nås hver dag, og skete det ikke, idømtes de ydmygende straffe. Omend forskellige lege anvendtes for at bøde på ensformigheden (tællelege), må man nu med beklemthed fastslå at »knipleskolerne« har knust titusinder småpigers illusioner og gjort dem til tanketomme arbejdsmaskiner, og man synes det er med rette at en dansk nationaløkonom i 1847 fraråder at de »unge piger af ulyst til de grovere arbejder helliger sig denne usunde og brødløse industrigren«, ikke mindst da enhver karl foretrækker at gifte sig med de langt sundere og kraftigere tjenestepiger.

Et tegn på hvor højt et stade kniplingsindustrien når i 1700-tallet er det også at man grundlægger en kniplingstrådfabrik i Tønder (privilegium til Joh. Bendixen og Paul Popsen 2. maj 1769) og i Løgumkloster (priv. til Hans Nicolaysen 19. september 1792), som begge virker til 1834, da konkurrencen ved bomuldsgarnets fremtrængen bliver for stor. Kniplingsfabrikanten Chr. Vilh. Timmermann fra Hamborg fik 23.2.1796 koncession på en trådfabrik i Randerup, under Trøjborg gods, men der kom ikke meget ud af det. Aktiekapitalen for Tønder-fabrikkens vedkommende var 54 000 mark, fordelt på 30 aktier. – Materialet, rå hørgarn, købtes mest i Westphalen (firmaerne Timmerhans & Schlüter samt Barth i Gütersloh). Det blev først bleget i Altona, siden i Sønderborg. Fabrikken beskæftigede omkring 1800 44 mennesker, og der fremstilledes det år ca. 1150 pund garn i 24 kvaliteter, hvoraf den bedste kostede 200 mark pundet. – Regnskaberne i århundredets andet tiår balancerer med ca. 100 000 mark.

Det er vel nok et udtryk for nedgang i kvaliteten, denne anvendelse af hjemmespundet garn. – Det flanderske garn var af en helt

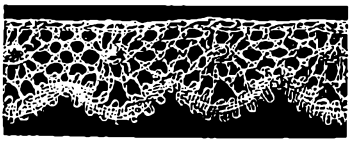

Tøndersk Arbeide. 18 Øre Alen.

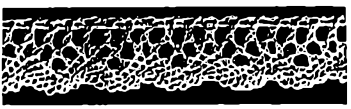

Tøndersk Arbeide. 13 Øre Alen.

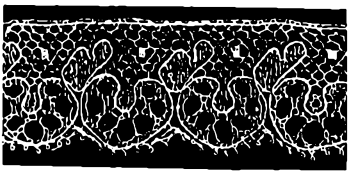

Tøndersk Kniplíng til Lin. 78 Øre Alen.

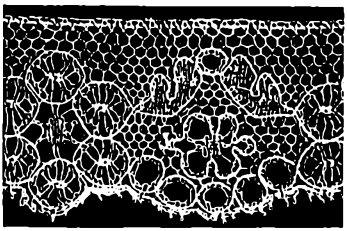

Tøndersk Kniplíng til Lin. 1 Kr. Alen.

anden finhed, men prisen naturligvis derefter. Men den væsentlige billiggørelse af garnet er uden tvivl årsagen til at Tønders konkurrence-evne på det internationale marked forbedredes, så produktionen omkring årene 1790-1805 nåede sit klimaks kvantitativt set.

Kunstnerisk og stilistisk følger tønder-kniplingen i 1700-tallet de øvrige kunstarter. Barokken afløses af regence og rokoko. Forbilleder er de flanderske byer Binche og Malines, og de franske Arras og Valenciennes.

NEDGANGSTIDEN

Med det nye århundrede, hvor den solidere og mindre fantasirige empire afløser den lette rokoko, går Tønder-kniplingen ind i en slutfase.

– Allerede i århundredets første årti vinder maskintyllen terræn.

Tulle er oprindelig navnet på et fransk kniplingscentrum. – Og klædedragtens demokratisering efter den franske revolution er heller ikke vor industri gunstig. Ganske vist kommer der omkring 1825 en forbigående opblomstring som følge af at de danske bønderpiger som efter en naturlov får trang til at tage de riges mode op (hovedlin), men publikummet er et andet, og priserne andre.

De tønderske kniplingskræmmeres tid er forbi. Industrien flyttes ud på landet. Mens der i Tønder omkring 1800 er 13 kniplingshandlere, er der kun een tilbage i 1836. Denne beskæftigede dette år 500 piger, som fremstillede for ca. 6 000 rdl. kniplinger, men allerede 2 år senere er tallene henholdsvis 250 og 3 000. I 1848 beskæftiger han kun 120.

I 1847 er der kun seks privilegerede kniplingshandlere i hele det egentlige Tønder-område: Johan Hanquist i Tønder (250), M. Madsen (150) i Møgeltønder, Matth. Winther (200) og Jens Wulff (500) i Brede samt L.P.C. Hanquist (200) i Løgumkloster; tallene i parentes angiver kniplepigernes antal. Dette tal fastslås officielt 1840 til 459 i Ribe amt og 948 i Slesvig, hvad der passer godt med tallene foran. Derimod forekommer det højst usandsynligt at antallet af ikke professionelle kniplepiger samme år skulle være mellem 8 og 10 000.

Markedet bliver væsentlig Danmark, og kun de allerdygtigste fabrikanter som *Jens Wulff* i Brede opretholder forbindelserne med den store verden. Wulff, hvis økonomiske betydning for Tønder amt var aldeles afgørende, er i historien kendt for sit redelige helstatssynspunkt og sin loyalitet mod Christian VIII af hvem han sammen med Caroline Amalie modtog besøg i Brede 1847, ved hvilken lejlighed han af majestæten fik overrakt fortjenstmedaljen i guld. Han har efterladt sig en yderst værdifuldt dagbog fra 1804 til sin død, i hvilken vi faktisk kan følge den døende kniplingsindustris udvikling år for år. I de første år træffer vi ham ustandselig på rejser for at skaffe nye markeder, hvilket lykkedes i forbavsende grad. Så sent som 1825 har han 1200 kniplepiger igang, og i 1832 fremhæver han det amerikanske marked som værende »det skikkeligste«.

At nedgangen i omsætningen ikke gik helt stille af, kender vi allerede grossisterne for godt til, og som sædvanlig er det til regeringen de adresserer deres klager. De stiller tre krav: indskrænkning

af bissehandelen, mønsterbeskyttelse og statstilskud til oprettelse af knipleskoler. – De to første har vi hørt om før; det er det stadige omkvæd fra forrige århundredes begyndelse, men det gik her som så ofte før: regeringen holdt hånden over husererne, tiltrods for at der bl.a. fra Wulff foreligger en for ham karakteristisk objektiv og nøgtern betænkning vedrørende disses notorisk skadelige indflydelse på kniplingernes kvalitet. – Men hvor ensartet kniplingsindustrien faktisk er sålænge den eksisterer ses endnu tydeligere af hans krav om mønsterbeskyttelse, idet pigerne også i det nye århundrede fristes af de omløbende husere. Til belysning heraf fortæller han følgende historie:

En kniplepige, boende i Nørre Løgum, havde forrige år fået et nyt mønster, som min søn havde tegnet og ladet opslå. Nu kom der en kniplingshandler, som løber flittigt omkring mellem kniplerskerne uden dog at købe stort, ind til hende ved forrige års udgang, ser hendes mønster og finder det smukt; han frister hende til at sælge en tak ($^1/_{23}$ alen) han ville betale hende godt; men hun afslår dette. Nu beder han om at lade ham få et stykke af hendes kniplinger og lover at give hende 4 lybske skilling mere for alenen, end hun får hos sin kræmmer, men pigen siger

Ballumgaard. Fru Lorenzens hjem.

nej. Han går, men kommer efter nogle dages forløb igen, og da denne kniplerske tillige prikker breve, hvorved der tjenes mere end ved at kniple, giver han hende et mønster, som skal prikkes. Hun sætter nu sit knipleskrin til side, begynder at prikke, medens han tager sin tegnebog op af lommen og skriver noget deri. Efter nogen tids forløb ser den opmærksomme pige, at kræmmeren er i færd med at aftegne hendes mønster; hun springer op, kaster dækket over sit knipleskrin og udråber: Føj, skam Dem noget; dette er jo at stjæle. Skamfuld måtte nu den listige kræmmer afstå fra sit forehavende; men en sådan troskab som hos denne pige, finder man sjældent i Israel.

Men foranstaltninger til at forny den Boysenske forordning fra 1775 ses dog ikke at være truffet.

Derimod foreslår fabriksdirektør Rawert den 20. oktober 1847 det kongelige generaltoldkammer og kommercekollegiet at industrifondet giver et tilskud på 1 daler cour. til kniplelærerinderne, for hvert barn der oplæres i kunsten, og han lader fabriksinspektøren i Altona foretage en undersøgelse af berettigelsen af dette forslags gennemførelse. Denne anser da også, efter afslutningen af undersøgelserne, at knipleskoler er nødvendige hvis konkurrencen med udlandet – og særligt med Sachsen, hvor sådanne skoler er godt organiserede – skal kunne tages op. Men han understreger samtidig at han ikke finder det ønskværdigt at der skabes fabriksarbejdere, hvad man kan undgå ved at gøre skolerne uafhængige af fabrikanterne, og om skolernes hensigt siger han at den »kun skal være at give fattige Forældres Børn Lejlighed til uden Skade for deres Skolegang og uden Fare for deres Sundhed at opnaa en Færdighed, hvis Udvidelse kan sikre dem mod Mangel, og som de under alle Omstændigheder kunne ty til i senere Aar, hvis de er udsatte for at falde det offentlige til Byrde og at forhindre en allerede højst udviklet Huusflids Industri fra at gaae tilgrunde«. Denne sidste opfattelse er Rawert dog ikke enig med fabriksinspektør Poulsen i, men holder for at skolerne skal stå under fabrikanternes ledelse. I en audiens hos kongen havde Wulff allerede i 1842 påpeget nødvendigheden af oprettelsen af knipleskoler (han oprettede selv to) og det er jo muligt at kongen har været tanken om statsstøtte venlig stemt. Nogen praktisk betydning fik Poulsens betænkning dog ikke. De politiske begivenheder i 1848 satte alt andet i skygge.

Efter 1864 opgav brødrene Hochberg og Ferdinand Wulff, som efter faderens død fortsatte virksomheden (dog mest med uldsalg), og herefter var der tilbage kun een kniplingshandler af betydning,

Ditlev Hansen i Møgeltønder, der fortsatte århundredet ud, væsentlig handlende med København (Magasin du Nord). Han er den sidste der har bevilling, hvorfor denne skal anføres her. Sammen med hans regnskaber og korrespondance opbevares bevillingen på Tønder Museum og har følgende ordlyd:

Vi Frederik den Syvende etc. gjøre vitterligt: At Vi efter herom allerunderdanigst gjort Ansøgning og Begjæring samt de i den Anledning foredragne Omstændigheder allernaadigst have bevilget og tilladt, saa og hermed bevilge og tillade, at Ditlev Hansen af Møgeltønder under Ribe Amt udi Vort Land Nørrejylland maa fra 1ste Maj d.A. at regne, indtil videre overalt i Vort Kongerige Danmark til Alle og Enhver og til alle Tider uhindret falbyde og sælge i store og smaa Partier de saakaldte tønderske Kniplinger. Dog har han at forevise denne Originalbevilling for Øvrigheden og Toldvæsenets Betjente paa de Steder, hvor han kommer for at falbyde Kniplinger, ligesom han og skal være pligtig aarligt at erlægge en Recognition af 1 Rd. 58 Sk.S.M. til Statskassen, hvilken Recognition bliver at betale ved det Toldsted i Kongeriget eller vore Hertugdømmer, han først hvert Aar passerer samt at lade Toldstedet quittere paa denne Bevilling for den erlagte Recognition, da Bevillingen i modsat Fald bliver at ansee som ugyldig og skal af Øvrigheden eller af vedkommende ved Toldvæsenet ansatte Embedsmand anholdes og indsendes til vort Indenrigsministerium. Iøvrig har han under Straf af Confiscation og af andre derfor bestemte Straffe at afholde sig fra Handel med fremmede Kniplinger eller andre Varer, der ikke vedkomme den ham her bevilgede Handel. Og endelig bliver denne Bevilling, naar Bevillingshaveren enten afgaar ved Døden eller ikke længere kan og vil afbenytte samme uden Henstand at indsende til Vort Indenrigsministerium, hvis Kendelse Paagældende derfor skal være pligtig at underkaste sig i alle de Tilfælde, hvor der maatte opstaae Spørgsmål om Fortolkningen af denne Vor allehoieste Bevillings Ord og Mening. Forbydende Alle og Enhver imod det, som foreskrevet staar, Hinder at gjøre.

Givet i Vor Kongelige Residentsstad Kjøbenhavn, den 30. Juni 1862.

Under Vort Kongelige Segl.

Efter Hans Kongelige Majestæts allernaadigste Befaling.

Orla Lehmann

Helt til 1904 er den årlige afgift betalt for denne højtidelige bevilling, der den 16. april 1864, to dage før slaget ved Dybbøl, fornyedes af Christian IX, og bestemmelsen om at den efter bevillingshaverens død skal indsendes til indenrigsministeriet er karakteristisk nok ikke overholdt. Begrebet kniplingshandler eksisterer ikke mere efter Han-

sens død i 1909. Med pietet bevaredes hans værdifulde samlinger af kniplinger og kniplingsprøver af hans datter, indtil den efter hendes død i 1933 overgik til Kunstindustrimuseet i København og til Tønder Museum.

Tilbage sad så et par hundrede kniplersker uden igangsætter, afhængige af venner og bekendtes tilfældige bestillinger. I det gamle kerneområde: Møgeltønder, Visby, Emmerlev, Hjerpsted, Reisby-Ballum og Højer, mestendels dansksindede, med hvem en velmenende Patriotisk kvindeforening for Slesvig-Holsten ikke havde megen mulighed for at fortsætte den eksport til Danmark som den danske Ditlev Hansen havde gennemført. Omsætningen o. år 1900 skal have ligget omkr. beskedne 10.000 mark. Med den første verdenskrig og den tilspidsede nationalitetskamp standsedes det hele, indtil med Nordslesvigs afståelse til kongeriget Danmark 1920 forfatterinden Hansigne Lorenzen (1870-1952) og kredse i København gjorde genoplivelsen til et nationalt problem.

TIDEN EFTER 1920

Allerede *før* 1920 påbegyndte Hansigne Lorenzen indsamling og opkøb af gamle prikbreve og mønstre og forsøgte også som kniplingshandler i gammel stil at holde nogen produktion igang, alt dels for lånte kongerigske og egne penge. Efter folkeafstemningen købte Den sønderjydske Fond hendes kniplingsbeholdning for godt 21.000 kr.

Det bestemtes at udbyttet ved salget af disse kniplinger skulle uddeles til gamle kniplersker fra Tønder-egnen og sælges af DET TØNDERSKE KNIPLINGSDEPOT VED FRU HANSIGNE LORENZEN i Ballum, hvor det havde fået hjemsted under protektion af dronning Alexandrine, og med et af Handelsministeriet i København approberet garantimærke med Tønders byvåben. Fru Lorenzen ansattes 1921 som inspektør med en efter tidens forhold ganske anselig løn.

Salget skulle foregå fra Dansk Husflidsselskabs »Vævestuen« i København, 1913 åbnet på initiativ af arkitekten Anton Rosen, og 1928 overdraget til Håndarbejdets Fremme.

Det var også Rosen som foreslog oprettelsen af »Damekredse for

Tønder-kniplinger« efter belgisk forbillede, og Københavner-kredsen stiftedes 30. april 1923, med en af fru Lorenzen holdt tale. Forud var startet lignende kredse i 14 andre byer.

Den nåede 1931 op på et medlemstal af 3000 og blev afgørende for Tønder-kniplingens videre udvikling til idag.

Foreningen var en støtteforening som ved sit kontingent opkøbte kniplinger hos fru Lorenzen og fordelte dem via årlige lotterier. Overskuddet tilfaldt Den sønderjydske Fonds understøttelsesfond, hvis renteindtægt tilfaldt gamle og syge kniplersker i Tønder amt. Det oprettedes 1932.

Foreningens 1. formand var professorinde D. Schmiegelow, siden til 1953 professorinde P. N. Hansen, før hvis afgang foreningen skif-

tede navn til Foreningen til Bevarelse af Tønder-kniplinger. Herefter fru Else Marie Thomasen.

Allerede o. 1925 blev samarbejdet mellem »Vævestuen« og »Det tønderske kniplingsdepot« afbrudt, og Den sønderjydske Fond måtte igen overtage stadig ikke solgte kniplinger, mens fru Lorenzen nu optræder som eneindehaver af depotet. Hun måtte for egen regning og risiko forestå fremstillingen og salget af nye kniplinger, men bibeholdt monopolet på at levere til alle landets damekredse til deres lotterier.

1925 indførtes faget knipling som hovedfag på Tegne- og Kunstindustriskolen i København, en disciplin der opretholdtes til Skolen for Brugskunst oprettedes 1969. Leder blev det københavnske kniplemilieus førstedame, Ingeborg Sara Rasmussen, der fra 1928 til 1934 forestod årlige 2×6 ugers børnekniplingskurser i Tønder, Hjerpsted og Skærbæk. Året før arrangerede Hansigne Lorenzens datter et tre måneders kursus på Kunstindustrimuseet i København, i samarbejde med Tønder Museum fortsatte Cathrine Lorenzen med stor dygtighed, men ramt af megen sygdom, med en knipleskole, der fra Tønder siden flyttedes til den Lorenzenske gård i Ballum.

1928 kom det imidlertid til et endeligt brud mellem københavnerkredsen og fru Lorenzen, formelt p.gr.a. en strid om anvendt garn til kniplingerne, hør contra bomuld. Den først fra 1833 anvendte bomuld blev ikke anerkendt som brugbar af Ingeborg Rasmussen, mens fru Lorenzen ikke mente at kunne sætte sit garantimærke på andet end bomuldskniplinger. Damekredsen insisterede på at fru Lorenzens leverancer skulle være udført af hørgarn og forlangte en prøve fra Statsprøveanstalten, hvad de også fik, men manipuleret. Damekredsen sendte selv en af fru L.s kniplinger til anstalten, hvor det konstateredes, at hun kun havde sendt den grove konturtråd til prøvning, mens kniplingen selv var af bomuld. Københavnerkredsen mente, at det var misvisende at anvende statens garantimærke på bomuldskniplinger og afbrød – sammen med damekredsen i Odense – samarbejdet med fru L., der nok, hvis kredsen selv leverede hørgarnet, ville lade kniplinger udføre, men uden garantimærke. Men forud for denne strid om garnet blev fru Lorenzens monopol attakeret fra anden side, og et brev fra fru L. til damekredsens formand 25. marts 1928 er som kniplingshistorisk dokument af største interesse, fordi det viser, hvordan fru Lorenzen kom ud for nøj-

agtig det samme problem som Johann Steinbeck i 1663!

Det lyder sådan:

Kære Frue!
Da jeg Onsdag d. 14. Marts var paa en Inspektionstur her i Amtet, forelagde en af mine Kniplersker mig et Brev, som jeg maa tillade mig at i Afskrift at sende Dem.

Kniplersken sagde, at hun havde sendt Damen et afvisende Svar.

Som Indehaver af Hoveddepotet for de tønderske Kniplinger og som den, der fra Grunden af har oparbejdet hele Virksomheden og nu bærer Ansvaret for, at Industrien udvikler sig under det af den danske Stat anerkendte Mærke, vil jeg gerne tillade mig at forespørge, om vedkommende Dame har noget med Københavns Damekreds at gøre og om det er Damekredsen, der staar bag ved og Damekredsens Midler hun arbejder med, eller om hun kun benytter Damekredsen som Paaskud for sin Opfordring.

Jeg har ment, at det var det rigtigste at gaa lige til Formanden og spørge paa ærlig Vis, ligesom jeg ogsaa beder Dem svare mig med et uforbeholdent Ja eller Nej.

Med venlig Hilsen
Hansigne Lorenzen

»Vedkommende Dame« var ingen mindre end grossererfruen Else Marie Thomasen, som siden 1927 for egen regning satte kniplingsarbejde igang på fru Lorenzens enemærker og som ved bedre og kontant betaling på kort tid med organisationen Sønderjyske Kvinders Hjemmearbejde fik en stab af kniplersker som i tal langt overgik fru Lorenzens (mere end 100), hvoraf mange tidligere i arbejde hos fru L.

Monopolet var brudt, og Hansigne Lorenzen måtte i et radioforedrag den 15. januar 1930 erkende:

Uden at komme ind paa enkeltheder, maa jeg her igen gentage det gamle Ord, at der er intet Nyt under Solen, og at Historien stadig gentager sig. De samme foreteelser, som Hans Richtsen og Jens Wulf har haft at kæmpe med, spøger endnu den Dag i Dag indenfor den Tønderske Kniplingsindustri.

Fru L. kendte ikke Steinbecks kvaler, men refererer til to senere kniplingshandleres tilsvarende.

Med en lille vennekreds forsøgte hun som et modtræk til den københavnske damekreds at etablere et »Selskab til den tønderske Kniplingsindustris Fremme« i 1931. Det mislykkedes. Hun fik sin velfortjente kongelige belønningsmedalje i guld og overlevede næsten alle sin hjemegns traditionsbærende kniplersker.

Fru Thomasen blev året efter hendes død damekredsens formand, holdt skansen til 1964, men den tønderske husindustri blev til *kunst*-industri, som Emil Hannover 1908 havde forudsagt det, og Tegne- og Kunstindustriskolens akademiserede mesterlærlinge blev ikke lotterileverandører.

Den tønderske kniplingsindustri endte nøjagtig som den begyndte.

Sig. Schoubye

APPENDIKS

100 kniplingsnavne

Alene	Ellinore	Klokken	Nelliken
Als	Farmors knipling	Klosterruden	Nicoline
Ane	Fingeren med koøjet	Kløverblad	Nora
Asters	Fjeren	Koldinghus	Nøkkerosen
Aurikel	Forglemmigej	Kronen	Oldemor Ester
Benedikte	Frederikke	Kugler & bølger	Perler på en snor
Birthe	Georgine	Kurven	Rosen
Blomsten	Geske Marie	Labyrint	Rosenbund
Blomst & guirlande	Gotik	Lene	Rosenknop
Bolette	Guirlande	Liden Kirsten	Ruder Es
Bonderosen	Haneøjet	Lille grantræ	Rødtjørn
Botille	Herle	Lille klokke	Skorstenspiben
Brombær	Hjerte & bølger	Lille Stine	Skovsneglen
Buen	Hjerte & edderkop	Lis	Snebær
Christian IV	Hjertensfryd	Lisette	Sneglen
Christians krone	Hjerpsted	Louise	Snerlen
Christine	Hvidkløver	Lyren	Stine
Danmarks hjerte	Hvidtjørn	Løvetand	Thea
Ditte-Lene	Hyben	Mallen	Ugleøje
Dorte	Hyldebloster	Marens hægte	Vadstena-Tønder
Drude	Hægten	Maria	Vuggen
Drueklase	Isblomst	Marie	Æblerose
Edderkoppen	Jordbær	Marguerite	Ærenpris
Egebladet	Katrine	Muslingen	Øjet
Ellen	Kirkeruden	Møllevinger	Åkanden

I nyere og nyeste tid blev det skik og brug at give kniplingerne navne. I de overleverede mønsterprøvebøger er de enkelte typer nummererede, og i de kendte kniplingshandleres regnskabsbøger henvises der kun til numre. – Navnene refererer enten til en kniplerske eller til hvad mønsteret minder om, en plante, et dyr, en lokalitet, en genstand eller en form.

KATALOG

1. DET DANSKE KUNSTINDUSTRIMUSEUM

1. Fletteknipling med takker. Del af lommetørklæde (?) med broderi og knipling. ca. 1600-30.
2. 3 kniplinger. Lærredsslags-type. Tungekniplinger med vasemotiv. (Bemærk i den midterste syet udfyldning af indtungningerne). ca. 1630-50.
3. Knipling. Lærredsslags-type. Tungeknipling med vasemotiv. ca. 1630-40.
4. 6 kniplinger. Lærredsslags-type. De 3 øverste tungekniplinger, de 3 nederste med næsten lige overkant. ca. 1625-70.
5. Bryllupslagen med lærredsslags-knipling og -mellemværk. Genuesisk type. Hjulmotiv. ca. 1630-50.
6. 5 kniplinger. Lærredsslags-type. Rankemønstre. Øverst med trenser, de øvrige med maskebund, »reseau«. ca. 1650-80.
7. 4 kniplinger. Valenciennes-type. »Snebund«. omkr. 1700.
8. 7 kniplinger. Binche-type. De 2 øverste med »snebund«, de øvrige med 5-hullet maske. ca. 1720-80.
9. Et par barber, »hængler«. Binche-type. ca. 1750-75.
10. 5 kniplinger. Binche-type. Øverst med »snebund«, fin, (ægte Binche?), 3 stykker til hovedlin, heraf 2 med samme mønster, udført med forskellig hånd. ca. 1750-80.
11. 3 kniplinger. Binche-type. 5-hullet maske-bund. De 2 nederste i Ludvig XVI-stil. Sammenlign lommetørklædet kat.nr. 12. ca. 1750-80.
12. Lommetørklæde med knipling. Binche-type. Ludvig XVI-stil. Se knipling i rammen kat.nr. 11. ca. 1770-80.
13. 8 kniplinger. Malines-type. De 4 øverste med variation af 5-hullet maskebund, den 5te med helslagsbund (Torchon-bund), de 3 nederste med »fond d'armure«. ca. 1760-90.
14. 5 kniplinger. Malines-type. Variation af 5-hullet maske-grund. Den øverste påsyet et korsklæde. 1700-tallets senere del.
15. 6 kniplinger. Malines- og Lille-type. Tyllsbund. Kantmotiver og pletter. ca. 1790-1820.
16. 7 kniplinger. Malines- og engelsk-type. Tyllsbund. Foroven til venstre dog »Drochel-grund«. Spinkle kantmotiver. ca. 1820-40.
17. 2 lommetørklæder med knipling. Lille-type. Tyllsbund med kantmotiv. ca. 1820-30.
18. 5 kniplinger. Lille- og Malines-type. Tyllsbund, øverst »Drochel-grund«. Kantmotiver. Lige, tunget eller takket kant. ca. 1820-40.
19. 5 kniplinger. Lille- og Arras-type. Øverst »point-de-Paris«, de øvrige tyllsbund. Kantmotiver. Lige, tunget eller takket kant. ca. 1830-40.
20. 2 puldstykker til kapper eller huer. Lille-type. Tyllsbund. ca. 1830-40.
21. 20 kniplede motiver til applikation på tyll eller bobinet. Arras- og Lille-type. ca. 1830-60.
22. 5 kniplinger. Lille- og Arras-type. Øverst »point-de-Paris«, de øvrige

tyllsbund med galslag, bl.a. krone-mønster. ca. 1800-40.

23. 5 kniplinger. Lille-type. Tyllsbund med galslag, rosengrunde m.m. Udfyldende mønster. ca. 1830-60.

Rammer med korsklæder, hovedsagelig hidrørende fra Helga Tegners Samling:

24. 6 korsklæder. Arras- og Dal-type.
25. 5 korsklæder. Lille-type og engelsk type.
26. 4 korsklæder. Lille-type.
27. 4 korsklæder. Lille-type, bl.a. Københavner-kniplinger.
28. 3 korsklæder. Lille-type.
29. 4 korsklæder. Lille-type.
30. 3 korsklæder + mindre stykker. Lille-type.
31. 3 korsklæder + mindre stykker. Lille-type. »Potten-kant«- og »krone«-mønster.
32. 3 korsklæder + mindre stykker. Lille-type. »Nellike«-mønster.
33. 4 korsklæder. Lille-type.
34. 4 korsklæder. Lille-type og engelsk type.
35. 4 korsklæder. Lille-type.
36. 4 korsklæder. Lille-type.
37. 3 korsklæder. Lille-type.
38. 3 korsklæder. Lille-type.
39. 3 korsklæder. Lille-type.
40. 3 korsklæder. Lille-type.
41. 3 korsklæder. Lille-type + mellemværk. Dal-type.
42. 3 korsklæder. Lille-type, bl.a. »potten-kant«- og »krone«-mønster.
43. 2 korsklæder. Lille-type. Hjertemønster.
44. 4 kniplinger. Lille-type med guipure. Tyllsbund. Nederst »Rosen«. ca. 1850-70.
45. Bred knipling med guipure. Tyllsbund. ca. 1850-70.
46. Lommetørklæde med knipling. Guipure. Tyllsbund. Monogram for Prinsesse Marie (g. 1885 m. Prins Valdemar). 1885?
47. Krave med tilhørende manchet, krave og manchet, »Nelliken«, og manchet. Lille-type. ca. 1850-65. Stammer fra Dines Hansens bo.
48. 2 lommetørklæderammer. Lille-type. ca. 1850-65. Dines Hansens bo.
49. 2 lommetørklæderammer. Lille-type. Til venstre »Rosen«. ca. 1850-65. Dines Hansens bo.
50. 2 barber. Lille-type. ca. 1850-65. Dines Hansens bo.
51. Kappe. Cluny-guipure-type. slutningen af 1800-tallet.
52. 3 barber. Guipure og Lille-type med bladslag i relief, i midten sort fletteknipling med guipure i Christian 4-stil. Slutningen af 1800-tallet.
53. 2 lommetørklæderammer. Cluny- og Torchon-guipure. Slutningen af 1800-tallet. Dines Hansens bo.
54. Lommetørklæderamme. Guipure-knipling. Genuesisk forbillede. 2 barber. Guipureknipling. Forbillede: Carlsbad og Cluny. Slutningen af 1800-tallet. Dines Hansens bo.

55. Lommetørklæderammer. Guipure-knipling. Maltesisk forbillede. Rund krave og 2 brystindsatser til kjole. Slutningen af 1800-tallet. Dines Hansens bo.
56. 5 kniplinger. Lille-type. Mærket med Tøndersk Kniplings Depot's oblat. Indkøbt hos Hansigne Lorenzen, Ballum, i 1920'erne.
57. Prøvekort. Betegnet på omslaget: A & M Winther in Brede bey Tondern. omkr. 1830.
58. Prøvekort fra kniplingshandler. Etikette for Dines Hansen i Mögeltønder. Bl.a. sorte og hvide silkekniplinger. efter 1820.
59. Prøvebog fra *Det tønderske Kniplingsdepot* i København. 1920'erne.
60. Vindebræt og målepind til kniplinger. 19. årh.

2. NATIONALMUSEETS 2. AFDELING

Alterdug af fint lærred med reticellasyning og kantet med knipling af genuesisk art. Adelvåben og initialer for Jørgen Schultz og Anne Margrethe von Götzen 1650.
Fra Svanninge kirke ved Fåborg.

3. NATIONALMUSEETS 3. AFDELING. DANSK FOLKEMUSEUM

1. Kniplings besætning. Binche-type. Med indskrift-bånd: VIVAT FRIDRICH 5. omkr. 1750.
2. Knipling. Binche-type. Nellike-motiver. omkr. 1750.

4. STÄDTISCHES MUSEUM, FLENSBORG

1. Barbe-fragment. 51×7,8 cm. Forbillede: Flamsk. O. 1650. Senere kant. (5798).
2. Flette-knipl. 161×3,5 cm. Forbillede: Le Pompe. ? (6825).
3. Længde. Linnedslagsknipl. Forbillede: Flamsk. 1650-1700. (10378).
4. Længde. Linnedslagsknipl. + netgrund. Forbillede: Antwerpen? O. 1700. (10380).
5. Længde. Linnedslagsknipl. + snegrund. Forbillede: Valenciennes? O. 1700. (10382).
6. Længde. Båndknipl. Netgrund. Forbillede: Milanesisk/fransk. O. 1700. (10383).
7. Længde. Linned + halvslag. Forbillede: Valenciennes? O. 1700. (10385).
8. 5 mønstre. 5-hullet maskegrund. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1023/294-298).
9. 4 mønstre. 5 hullet maskegrund. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1023/324-327).
10. 6 mønstre. 5-hullet maskegrund. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1023/228-333).

11. 3 mønstre. 5-hullet maskegrund. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1023/396-398).
12. Længde. 5-hullet maskegrund. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1023/541).
13. 4 mønstre. 5-hullet maskegrund. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1064/21-24).
14. 4 mønstre (f.n. »Pottenkant«). Forbillede: Binche & Malines. 1700-årene. (1064/13-16).
15. 3 længder. 1 halvslags & 2. 5-hullet maskegrund. Forbillede: Binche. 1700-årene (1805/g,h,i).
16. 2 kn. på cape. jvf. 1805 g. Forbillede: Binche. 1700-årene. (3749/100).
17. 4 mønstre. 1 halvslags- & 2. 5-hullet maskegrund. Forbillede: Binche. 1700-årene. (4548).
18. Længde. 5-hullet maskegrund. Forbillede: Binche. 1700-årene. (4835).
19. 2 længder. 5-hullet maskegrund. 278×4 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (5968).
20. Længde. 100 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (6835).
21. Længde. Forbillede: Arras. 1708-1800. (979e).
22. Mønster. Forbillede: Arras. 1820-1830. (1023/97).
23. 3 mønstre. Forbillede: Arras. 1780-1820. (1020/101-03).
24. 4 mønstre. Forbillede: Arras. 1810-1830. (1023/108-11).
25. 4 mønstre. Forbillede: Arras. 1800-1830. (1023/112-15).
26. 6 mønstre. Forbillede: Arras. 1800-1830. (1023/165-71).
27. 3 mønstre. Forbillede: Arras. 1780-1810. (1649/58-60).
28. 6 mønstre. Forbillede: Arras. O. 1800. (1650/8-13).
29. 6 mønstre. Forbillede: Arras. O. 1800. (1650/32-38).
30. 5 mønstre. Forbillede: Arras & Malines. 1700-årene. (2612/22-26).
31. 4 mønstre. Forbillede: Malines. O. 1790. (2612/31-34).
32. 5 mønstre. Maske- & Droschelgrunde. Forbillede: Malines. O. 1790. (2612/58-62).
33. 5 mønstre. Forbillede: Malines (de tre). O. 1790. (3749/40-45).
34. Hovedklæde m. kniplingsborter. Forbillede: Malines. O. 1800? (5654).
35. 4 mønstre. 5-hullet maskegrund. Forbillede: Malines. O. 1790. (6301/118-121).
36. Del af barbe, 3 mønstre. Forbillede: Malines & Binche. O. 1780. (2612/27-30).
37. 7 mønstre. Bl.a. fond d'armure. Forbillede: Malines & Binche. 1750-1800. (2612/15-21).
38. Længde. »Pottenkant«-motiv. Forbillede: Malines. O. 1790. (979d).
39. Længde. Lærred- og halvslag. Forbillede: Malines. O. 1790. (979c).
40. Længde. Forbillede: Malines. O. 1800. (979b).
41. 8 mønstre. Forbillede: Buckinghamshire. O. 1825. (1023/671-78).
42. 4 mønstre. Forbillede: Buckinghamshire. O. 1825. (1023/299-302).
43. 7 mønstre. (Nr. 2 Point de Paris). Forbillede: Valenciennes 1790-1830. (1023/311-317).
44. 4 mønstre. Forbillede: Fr. chenille bl. O. 1800. (1612/39-42).

45. Længde. Egen type. 1800-1850. (1808d).
46. Længde. Forbillede: Lille. 1820-1830. (979a).
47. 2 mønstre. Forbillede: Lille & Malines. 1860 & 1700-årene. (1023/25-26)
48. 3 mønstre. (2 mellemværk). Forbillede: Lille. 1830-1865. (1023/27-29).
49. 2 mønstre. Forbillede: Lille. 1830-1865. (1023/30-31).
50. 2 mønstre. Forbillede: Lille. O. 1700. (1023/42-43).
51. 5 mønstre. Forbillede: Lille. 1840-1860. (1023/73-77).
52. 3 mønstre. Forbillede: Lille. 1820-1840. (1023/306-308).
53. 3 mønstre. Forbillede: Lille. 1820-1840. (1023/455-57).
54. 6 mønstre. Point de Paris. Forbillede: Lille. 1825-1850. (1650/39-44).
55. 7 mønstre. Forbillede: Lille. 1830-1850. (3749/33-39).
56. Krave. Ditlev Hansen, Mglt. Forbillede: Lille. 1840-1900. (4828).
57. Længde. 96×3,4 cm. Forbillede: Lille. 1830-1900. (6230h).
58. Længde. 500×5,7 cm. Forbillede: Lille. 1850-1900. (6236).
59. Længde. 300×6,5 cm. Forbillede: Lille. 1850-1900. (6237).
60. Længde. 365×5,5 cm. Forbillede: Lille. 1840-1870. (6238).
61. Længde. 500×7,3 cm. Forbillede: Lille. 1830-1860. (6239).
62. 2 mønstre. Forbillede: Lille. 1830-1850. (6301/29-31).
63. 4 variationer af ét mønster. Forbillede: Lille. O. 1850. (6301/81-84).
64. 2 barbeafsl. + en længde. Forbillede: Lille. 1830/50. 1850-1900. (10360i).
65. Længde & mellemværk. »Fyldhorn«. Forbillede: Lille. 1830-1860. (11959a/b).
66. Krave. Forbillede: Lille. 1840-1900. (12859).
67. Længde. 97x6,3 cm. Forbillede: Torchon. 1850-1900. (6230a).
68. Længde. 97×6,3 cm. Forbillede: Torchon. 1850-1900. (6230b).
69. Længde. 96×7 cm. Forbillede: Torchon. 1850-1900. (6230e).
70. Længde. 92×6,8 cm. Forbillede: Torchon. 1850-1900. (6230f).
71. Længde. 94×6 cm. »Chr. IV«. Forbillede: Båndknipling. O. 1890. (6230 c).
72. Længde. 95×7 cm. Råsilke. Forbillede: Idria. O. 1890. (6230d).
73. Sort silkebarbe. L. 110 cm. Forbillede: Guipure. O. 1890. (6232).
74. Krave med manchetter. Forbillede: Guipure. O. 1890. (10346a).
75. Krave. Forbillede: Cluny. O. 1890. (12857).
76. 4 brudstykker. Forbillede: Guipure van Dyck. O. 1890. (2612/5-8).
77. Lommetørklæde. 36×36 cm. Forbillede: Vadstena. E.1850. (6757).
78. 4 mønstre. Forbillede: Dalknipling. O. 1800. (3749/74-77).
79. Fedder Matthiesens prøvebog. O. 1800. (1061).
80. Hans Friederichsens tegninger. 1777. (6228b).
81. Kniplingstegninger. O. 1840. (1065).
82. 10 prikkebreve. Lille, Nottingham.
83. 15 prikkebreve. Lille, Valenciennes, Cluny, Vadstena og Nottingham. (?)

5. SCHLESWIG-HOLSTEINISCHES LANDESMUSEUM, SLESVIG

1. Længde. 219×9 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. 1650-1700. (AB 1679).

2. Længde. 155×5 cm. Forbillede: Italiensk. O. 1690. (AB 1680).
3. 61×5 cm. Forbillede: Flamsk. O. 1650. (AB 1683).
4. Længde. 72×6 cm. Forbillede: Italiensk. O. 1690. (AB 1684).
5. Længde. 67×12 cm. Forbillede: Italiensk. O. 1690. (AB 1686).
6. Længde. 95×11 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. O. 1690. (AB 1687).
7. Længde. 50×10 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. O. 1650. (AB 1688).
8. Længde. 77,5×4,5 cm. Forbillede: Flamsk. 1600-årene. (AB 1690).
9. Længde. 90×3,5 cm. Forbillede: Flamsk. O. 1650. (AB 1691).
10. Længde. 30×3 cm. Forbillede: Flamsk. 1600-årene. (AB 1692).
11. Længde. 61×3 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. O. 1650-1700. (AB 1693).
12. Længde. 72×7 cm. Forbillede: Italiensk. O. 1690. (AB 1694).
13. Længde. 61×5 cm. Forbillede: Italiensk. O. 1690? (AB 1696).
14. Længde. 51×6 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. O. 1690. (AB 1697).
15. Længde. 106×5 cm. Forbillede: Italiensk. 1600-årene. (AB 1698).
16. Længde. 46×4,5 cm. Forbillede: Flamsk. 1600-årene. (AB 1699).
17. Længde. 81×6 cm. Forbillede: Flamsk. O. 1690. (AB 1707).
18. Længde. 65×9 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. O. 1650-1700. (AB 1712).
19. Længde. 52×9 cm. Forbillede: Italiensk. 1650-1700. (AB 1713).
20. Længde. 67×8 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. O. 1690? (AB 1716).
21. Længde. 56×10 cm. Forbillede: Point d'Angleterre. O. 1690. (AB 1743).
22. Længde. 158×6,5 cm. Forbillede: Point d'Angleterre. 1650-1700. (AB 1745).
23. Længde. 77×8 cm. Forbillede: Point d'Angleterre. O. 1650. (AB 1746).
24. Længde. 57×13 cm. Forbillede: Point d'Angleterre. O. 1620. (AB 1748).
25. Længde. 71×6 cm. Forbillede: Point d'Angleterre. 1650-1700. (AB 1750).
26. Længde. 64×7,5 cm. Forbillede: Point d'Angleterre. 1650-1700. (AB 1751).
27. Længde. 32,5×8 cm. Forbillede: Flamsk barok. 1700-1750? (AB 1731).
28. Længde. 75×5 cm. Forbillede: Flamsk barok. 1650-1700. (AB 1733).
29. Længde. 52×10 cm. Forbillede: Flamsk barok. O. 1700. (AB 1742).
30. Længde. 47×7 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (AB 1560).
31. Længde. 36×4 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (AB 1596).
32. Længde. 73×7,5 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (AB 1608).
33. Længde. 68×5 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (AB 1626).
34. Længde. 55×2 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (AB 1627).
35. Længde. 60 og 34×4 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (AB 1628).
36. Længde. 70×4 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (AB 1629).
37. Længde. 70 og 56×4 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (AB 1630).
38. Længde. 38×4,5 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (AB 1632).
39. Længde. 42×2,5 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (OB 623).
40. Længde. 23×4 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1907/125).
41. Længde. 51×4 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1907/127).
42. Længde. 86×4 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1918/103).
43. Længde. 87×4,8 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1918/104).

44. Længde. 69×3,5 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1918/105).
45. Længde. 87×4 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1918/106).
46. Længde. 77×2 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1918/107).
47. Længde. 87×1,5 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1918/108).
48. Længde. 101×6 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1918/110).
49. Længde. 73×5 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1924/16).
50. Længde. 39×5 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1924/17-18).
51. Længde. 37×6 cm. Forbillede: Flamsk? 1750-1800. (1924/19).
52. Længde. 74×7 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (1925/209).
53. Krave. 38×4 cm. Forbillede: Binche. 1830-1850. (1930/12b).
54. Længde. 84×9,5 cm. Forbillede: Lille. 1800-1850. (AB 1881).
55. Længde. 300×10 cm. Forbillede: Lille. 1800-1850. (AB 1883).
56. Ramme. 34×34×6,3 cm. Forbillede: Lille. O. 1850? (1939/22).
57. Ramme. 32×32×7,5 cm. Forbillede: Lille. O. 1850? (1939/23).
58. Mønstre. 10 forskellige. Forbillede: Lille. O. 1880? (OB 1622).

6. DITHMARSCHER LANDESMUSEUM, MELDORF

1. Længde. 69×3 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (3525).
2. Længde. 45×2 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (2810).
3. Længde. 68×2,5 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (346).
4. Længde. 71×8 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (2646c).
5. Længde. 65×7 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (2646b).
6. Længde. 66×7 cm. Forbillede: Binche. 1700-årene. (2646a).
7. Længde. 40×3 cm. Sort knipling. 1700-årene. (5624).

7. ALTONAER MUSEUM, HAMBORG

1.-6. 6 kniplinger. Binche-type. Benyttet til 1) pudevårsindsats (mellemværk), 3) kant om lommetørklæde, de øvrige til korsklæde. 5-hullet maske-grund. ca. 1740-80.
7. Knipling. Malines-type. Korsklæde. Variation af 5-hullet maske-grund. omkr. 1760.
8. Knipling. Malines-type. Børne- eller amatør-arbejde. Variation af 5-hullet maske-grund. 1700-tallets senere del.
9. Knipling. Arras-type. Korsklæde. Variation af 5-hullet maske-grund. omkr. 1800.
10. Knipling. Arras- eller Lille-type. Tyllsbund. omkr. 1800-20.
11. 2 kniplinger. Overgangs-type. Malines-motiv, kombineret med Lille-bund. omkr. 1800.
12-13. 4 kniplinger. Arras- og engelsk type. Tyllsbund. ca. 1830-50.
14. Krave. Lille-type. Tyllsbund, russisk grund og rosengrund m.m. ca. 1840-60.

8. MUSEUM FÜR KUNST UND GEWERBE, HAMBORG

1. Længde. 31,5×7,5 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. 1600-årene. (1918/381).
2. Længde. 78×10 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. 1600-årene. (1918/380).
3. Længde. 76×7 cm. Forbillede: Flamsk. 1600-årene. (1918/379).
4. Længde. 72,5×3,6 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. 1600-årene. (1918/375).
5. Længde. 62×5 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. 1600-årene. (1918/374).
6. Længde. 58,5×6,5 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. 1600-årene. (1918/373).
7. Længde. 73×4 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. 1600-årene. (1918/331).
8. Længde. 77×10,5 cm. Forbillede: Italiensk-Flamsk. 1600-årene. (1918/330).

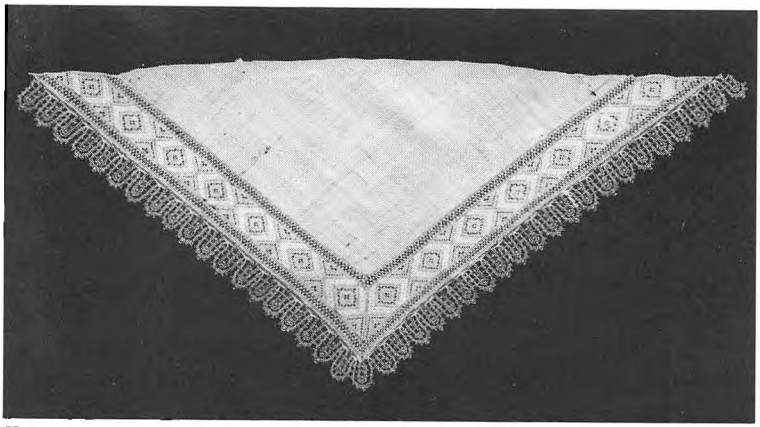

Kat. 1 - 1

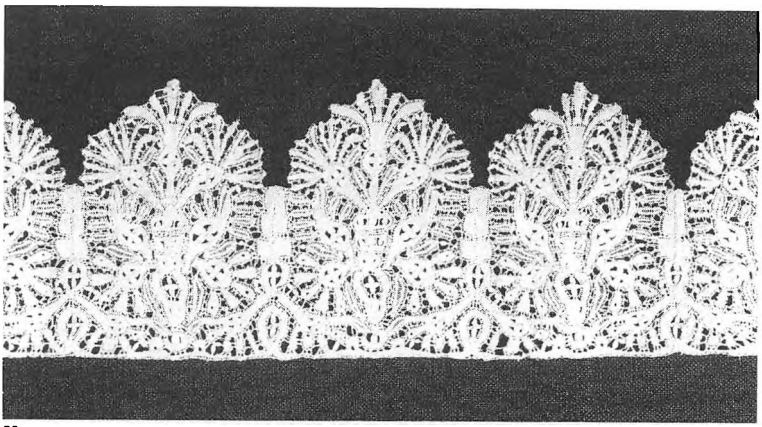

Kat. 1 - 3

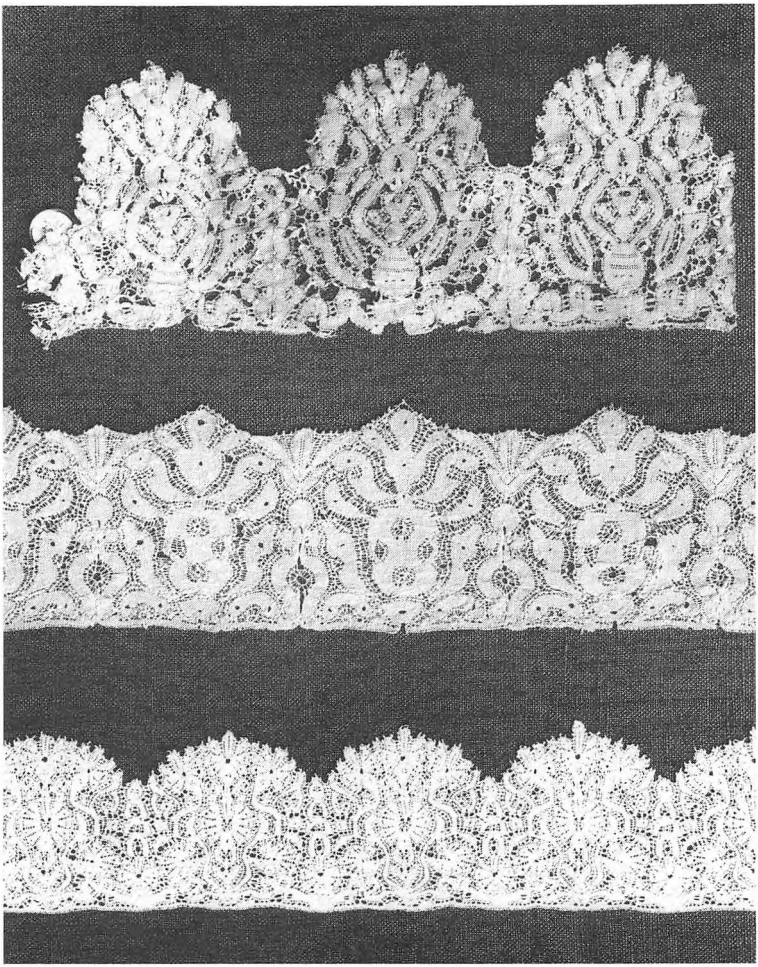

Kat. 1 - 2

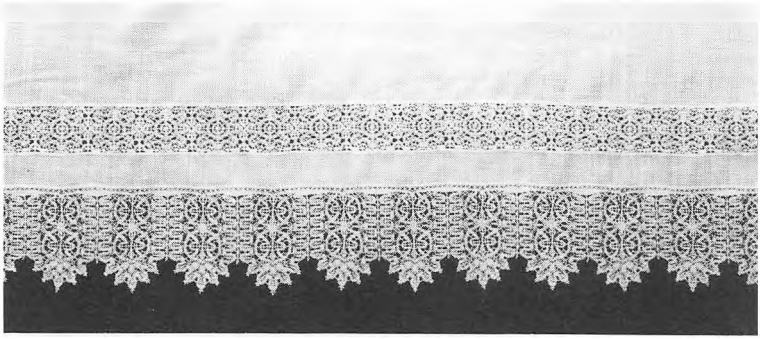

Kat. 1 - 5

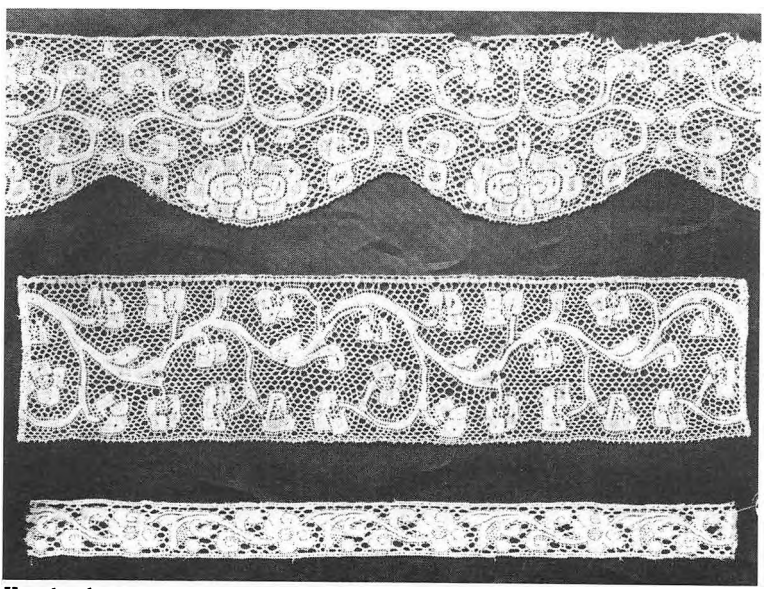

Kat. 1 - 6

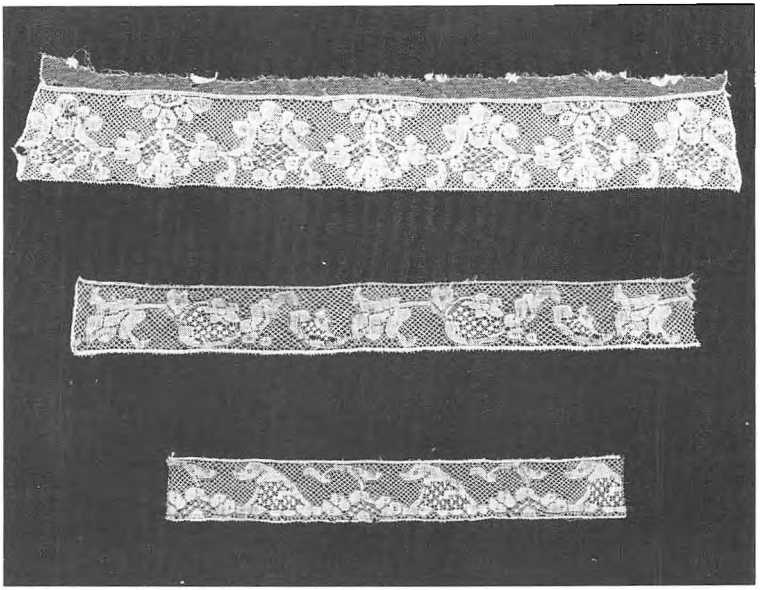

Kat. 1 - 10

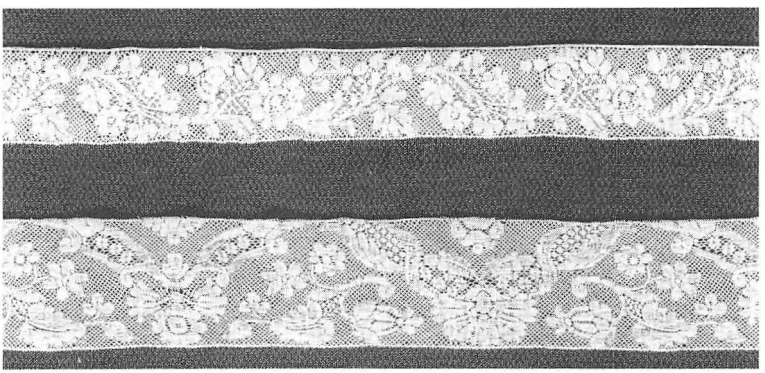

Kat. 1 - 11

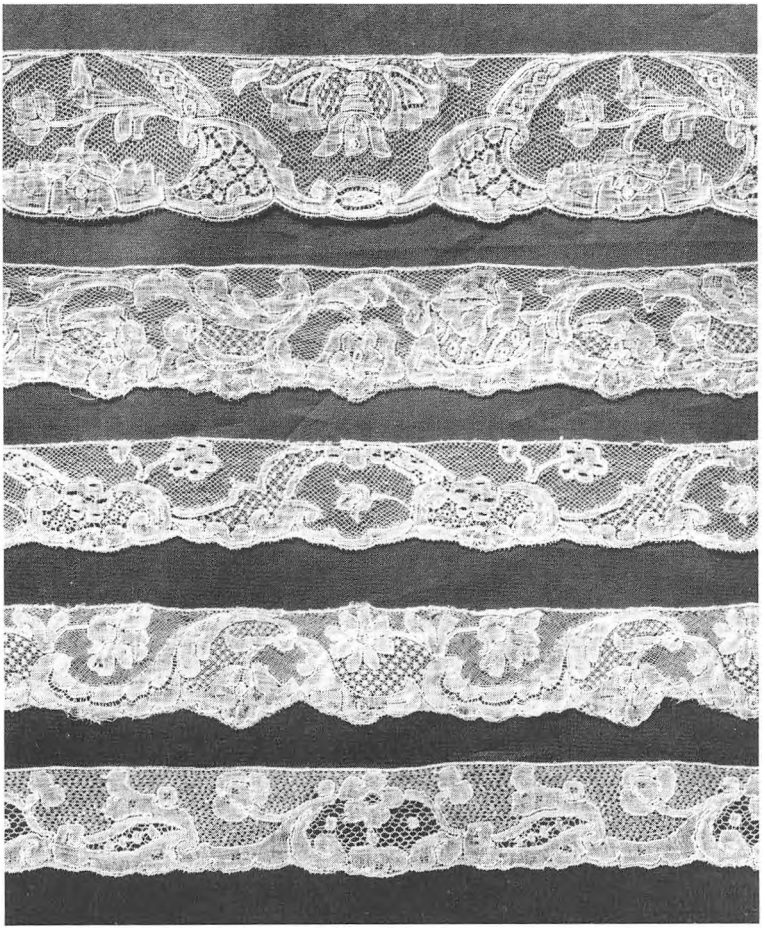

Kat. 1 - 13

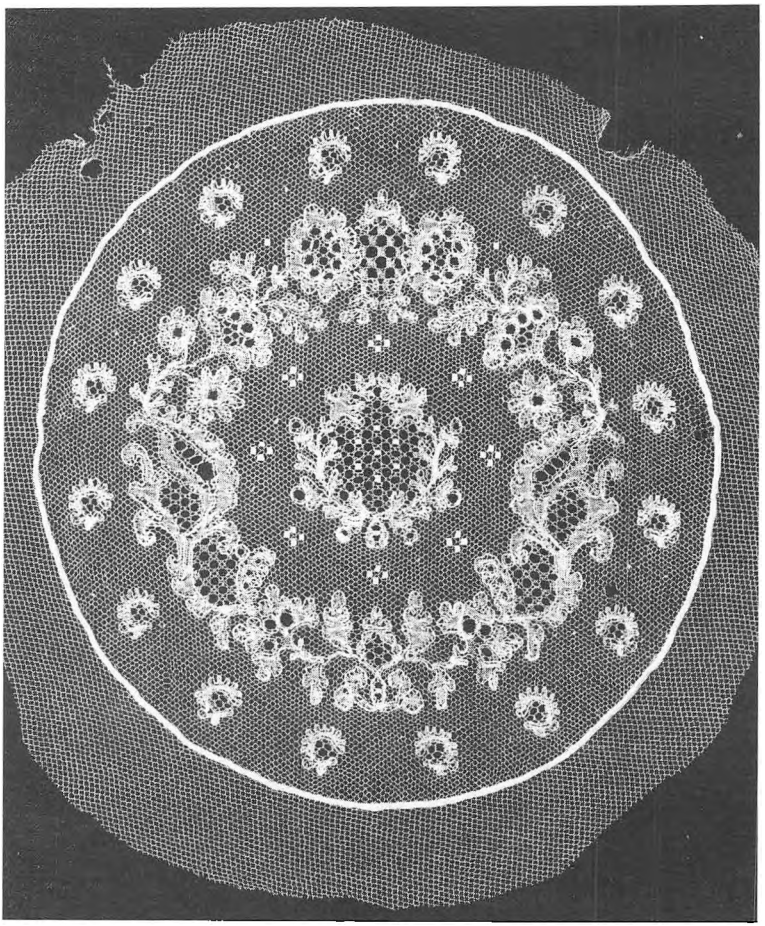

Kat. 1 - 20

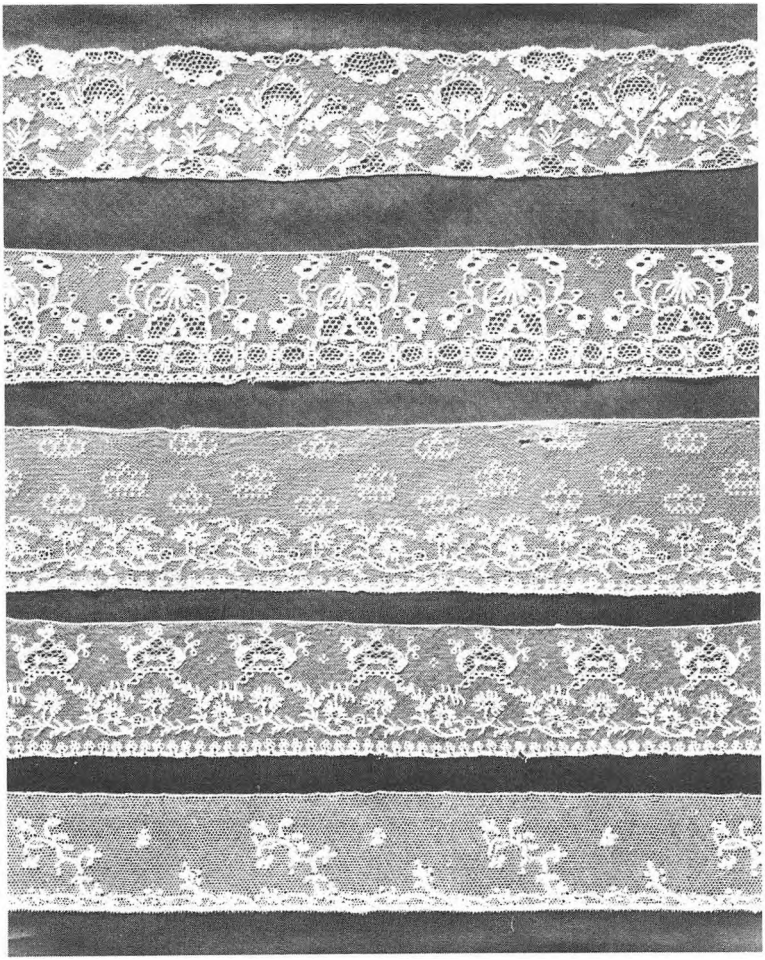

Kat. 1 - 22

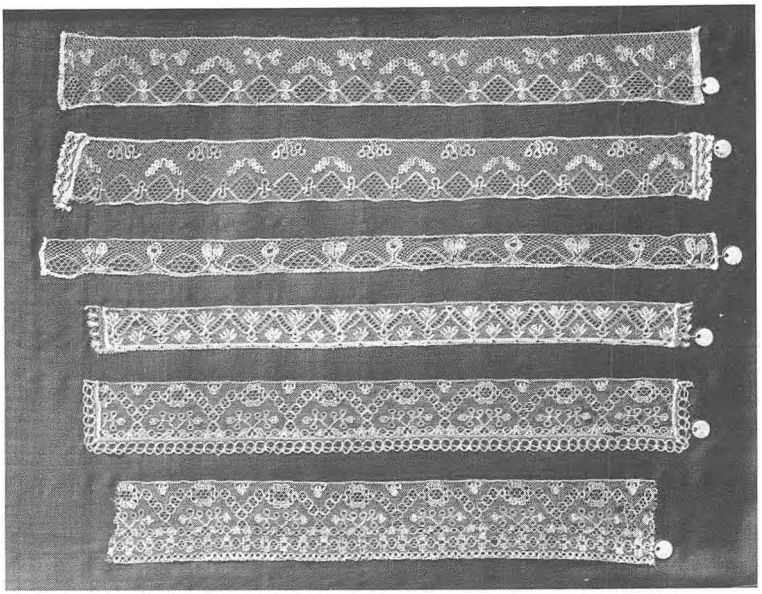

Kat. 1 - 24

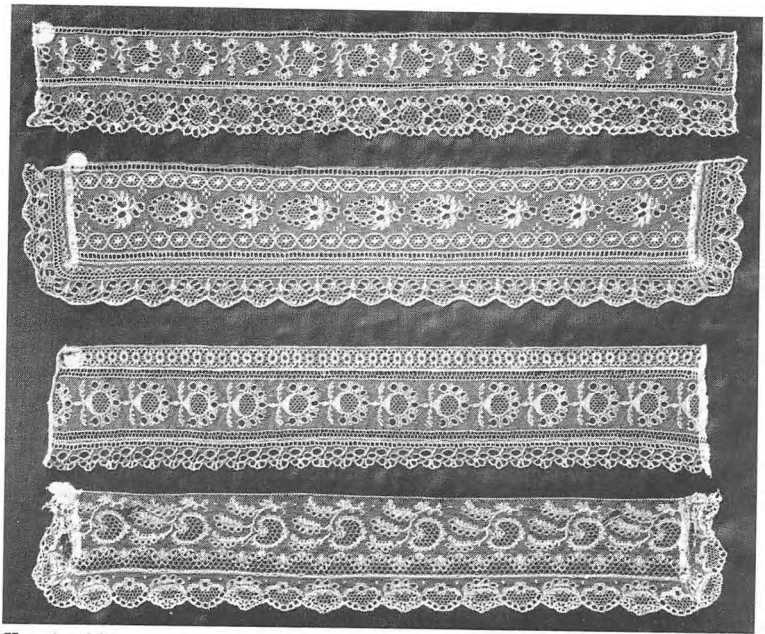

Kat. 1 - 26

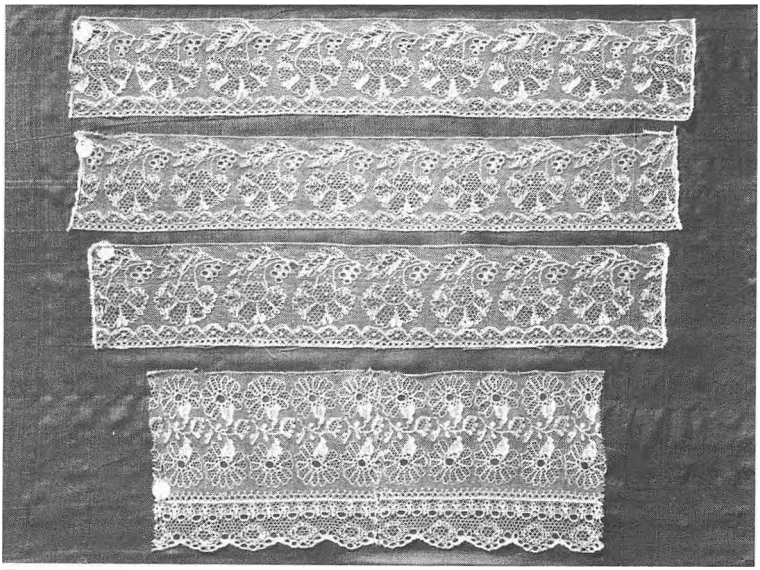

Kat. 1 - 32

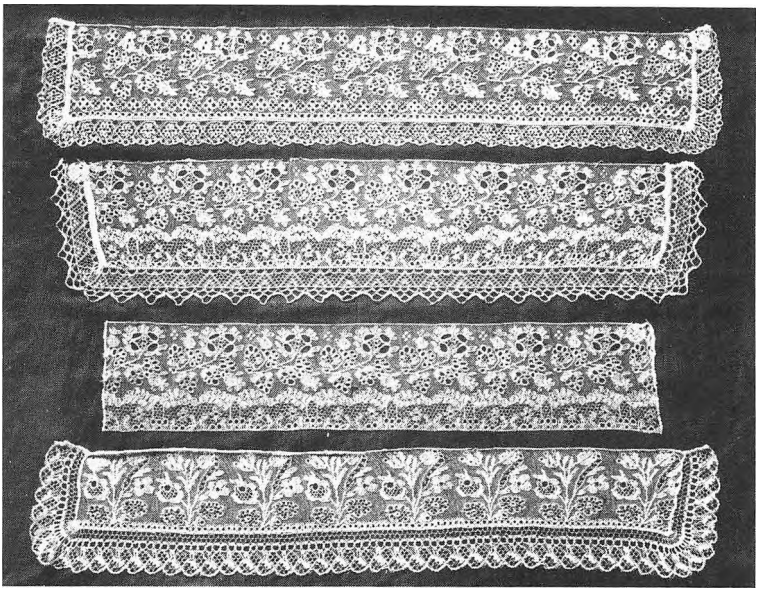

Kat. 1 - 34

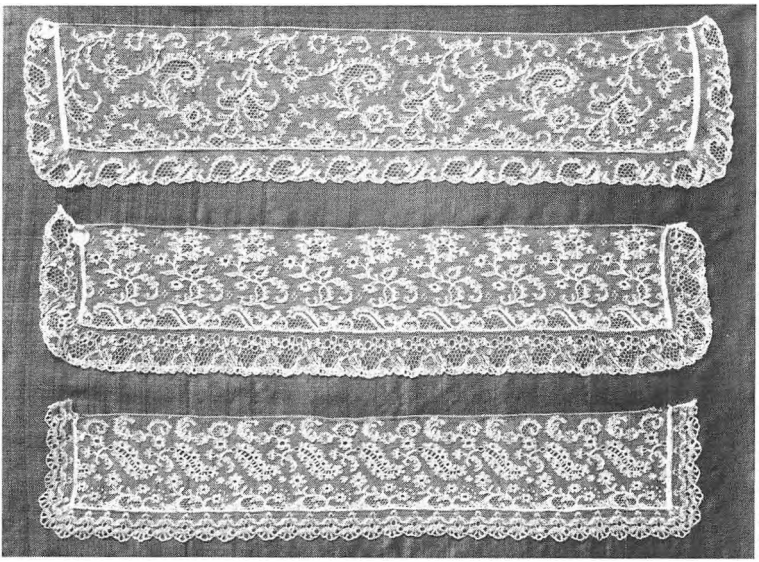

Kat. 1 - 40

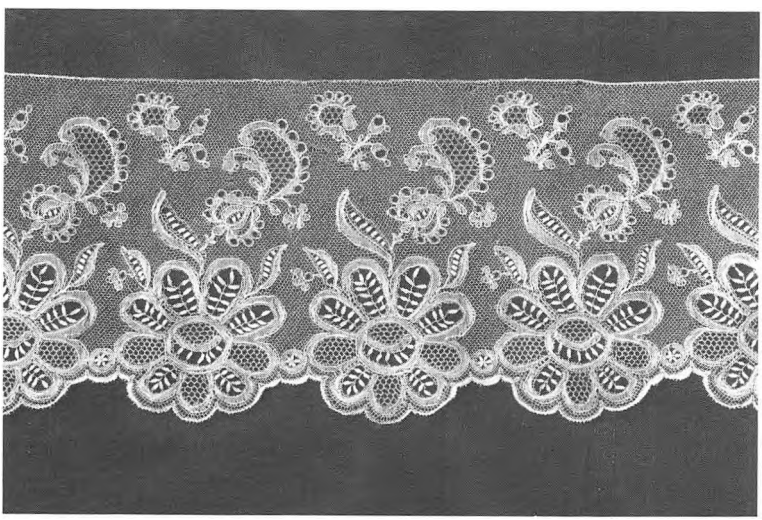

Kat. 1 - 45

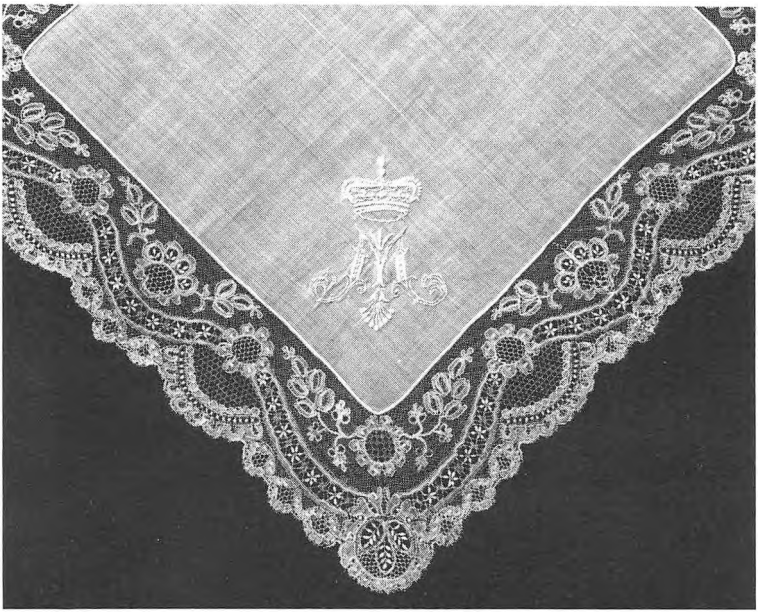

Kat. 1 - 46

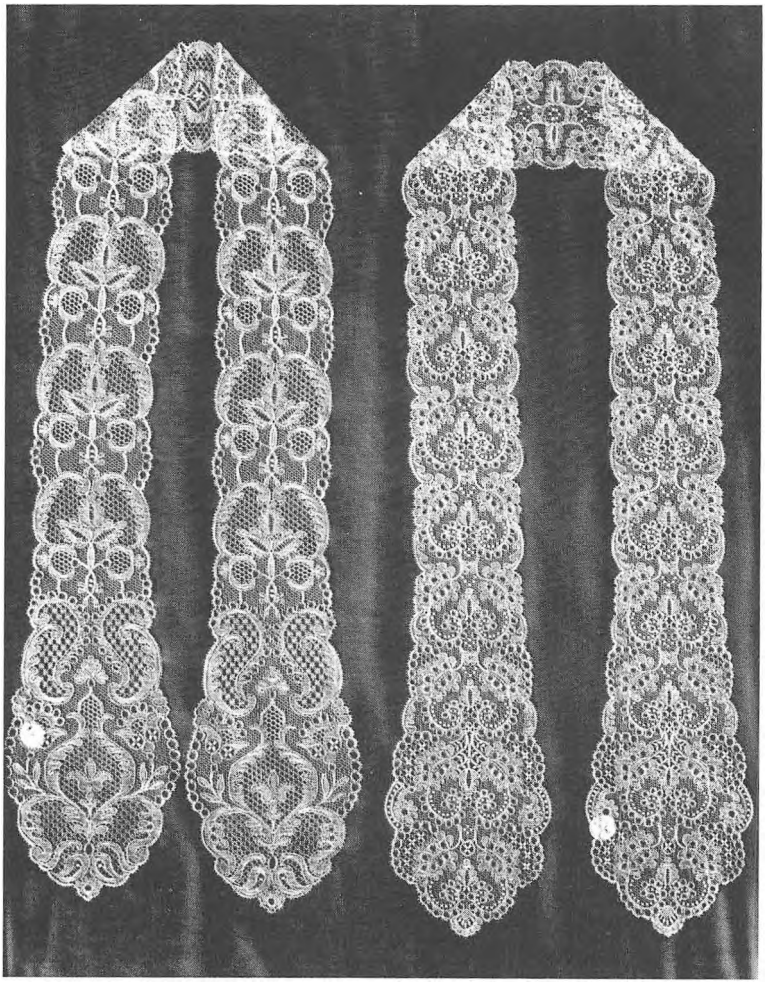

Kat. 1 - 50

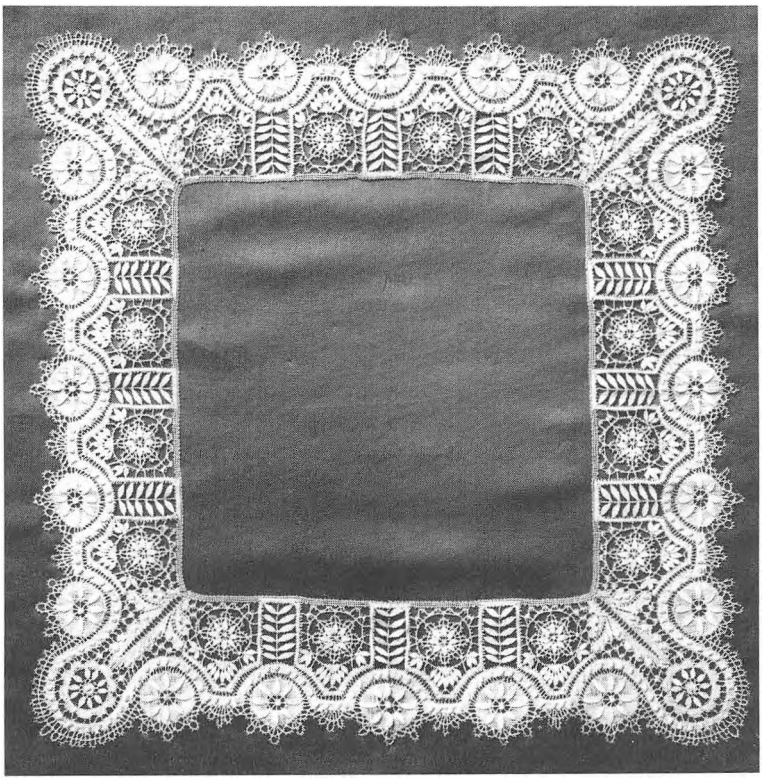

Kat. 1 - 54

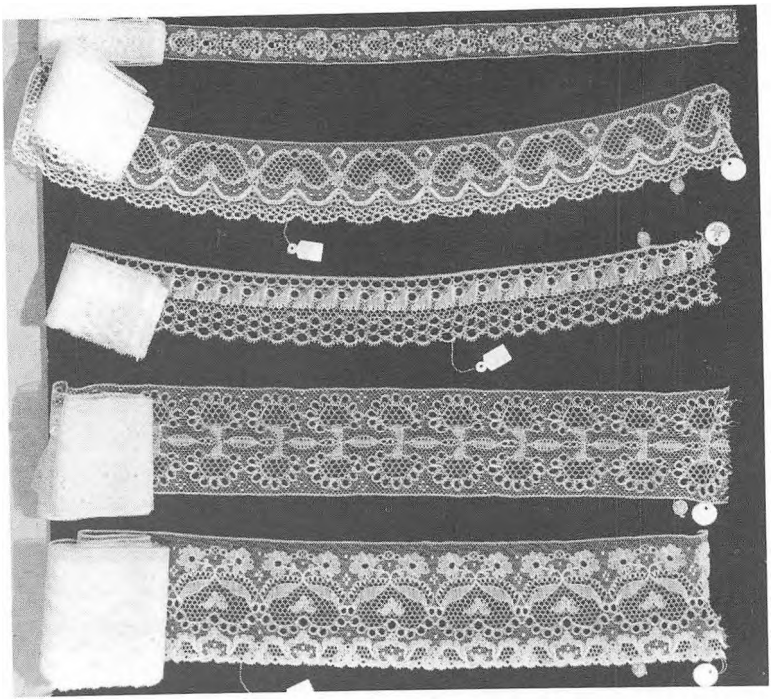

1.22

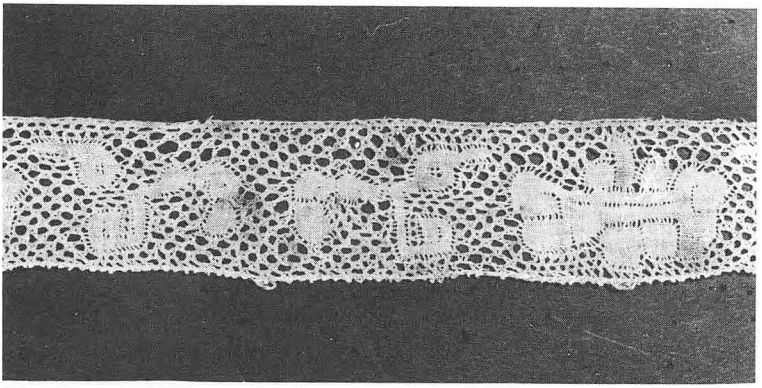

6.1

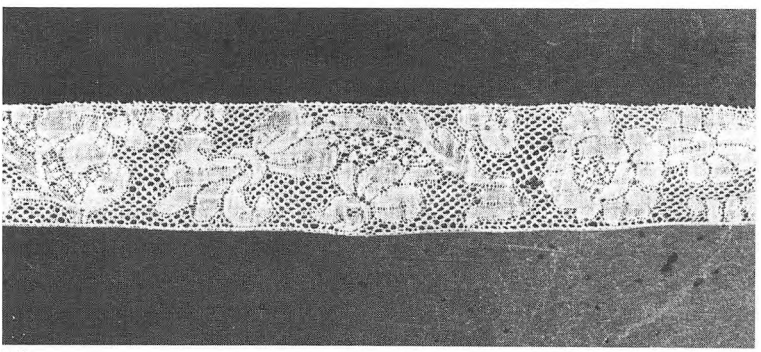

6.2

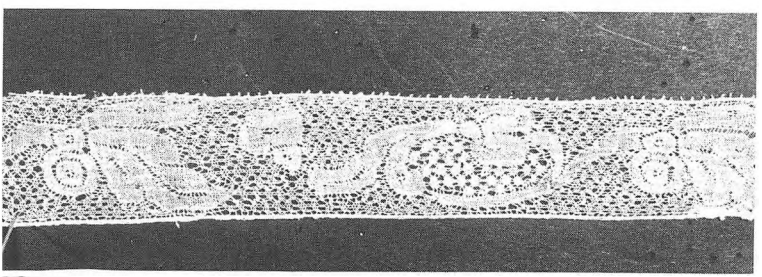

6.3

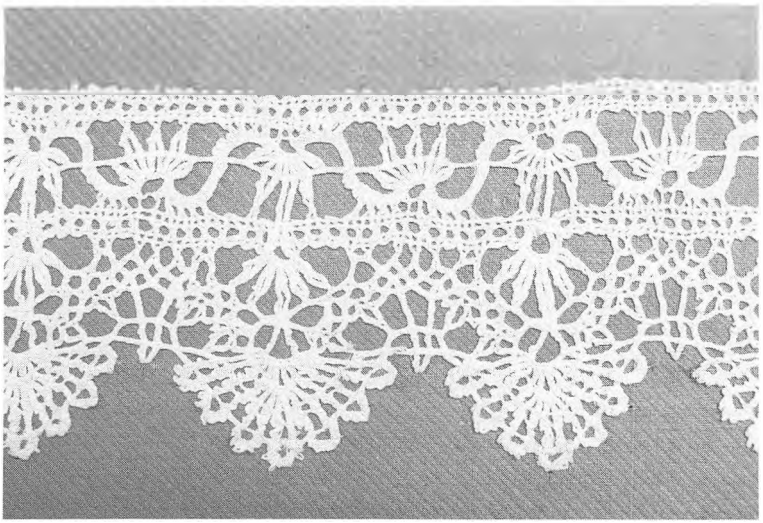

8.6

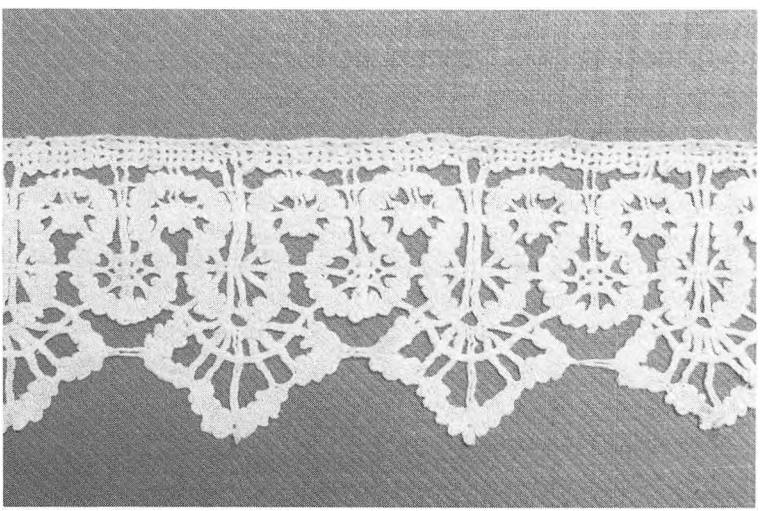

8.4

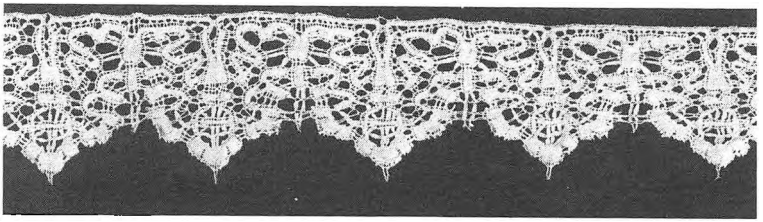

8.3

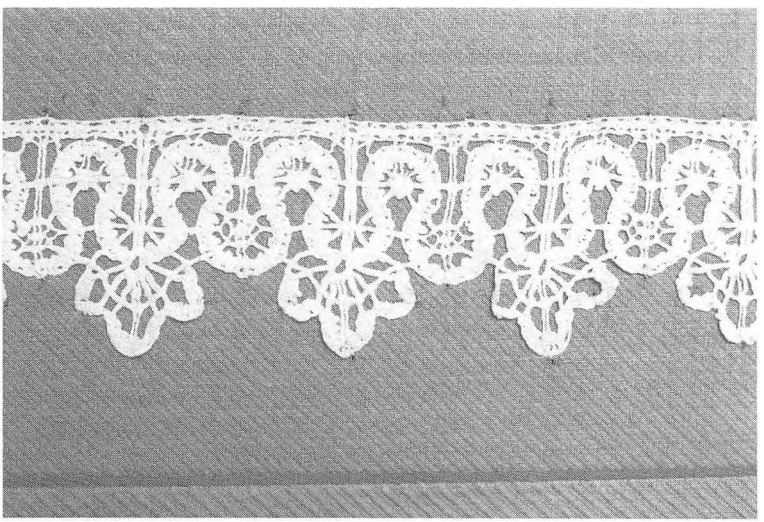

8.5

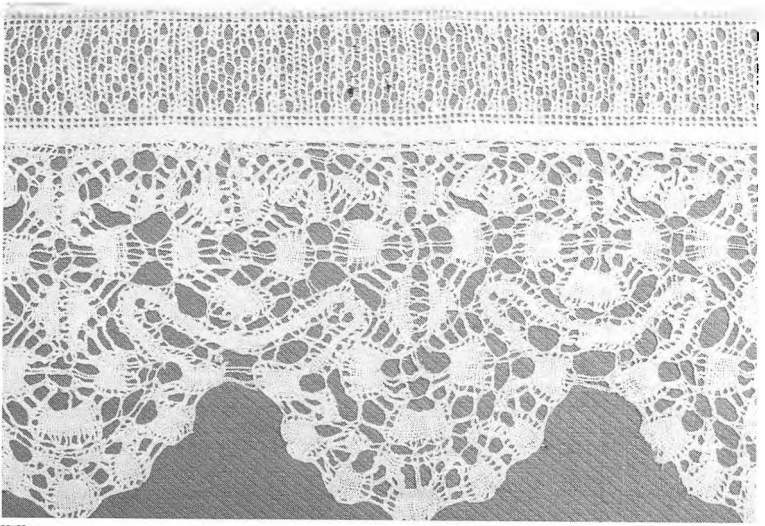

8.8

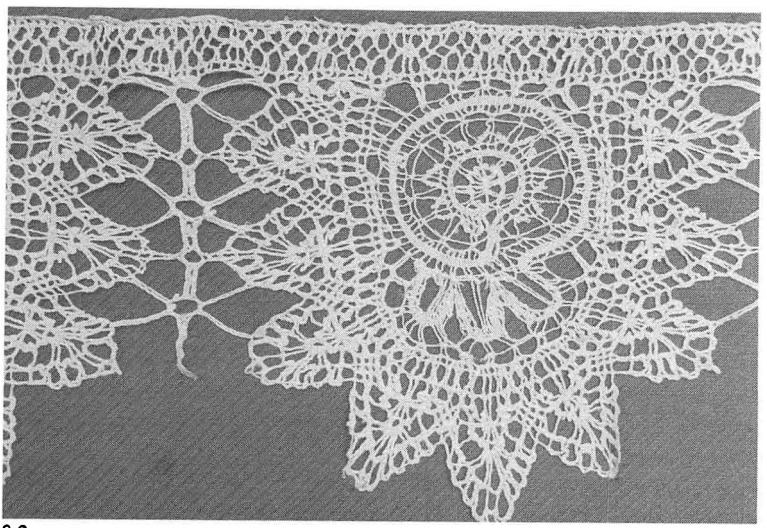

8.2

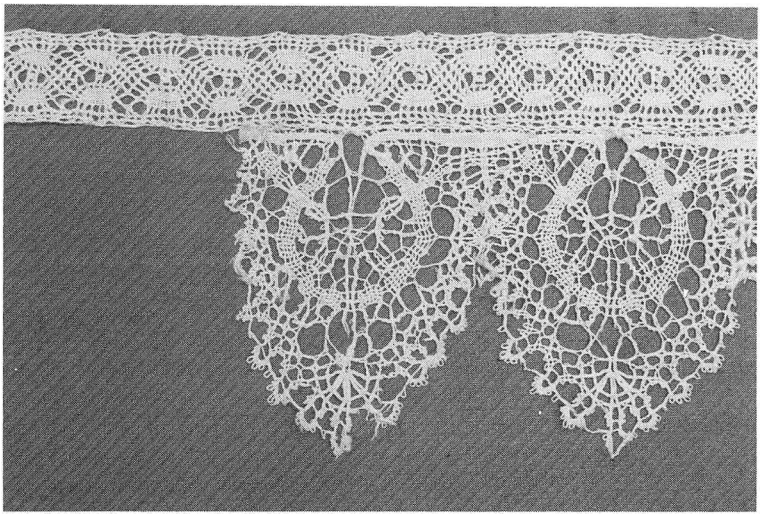

8.1

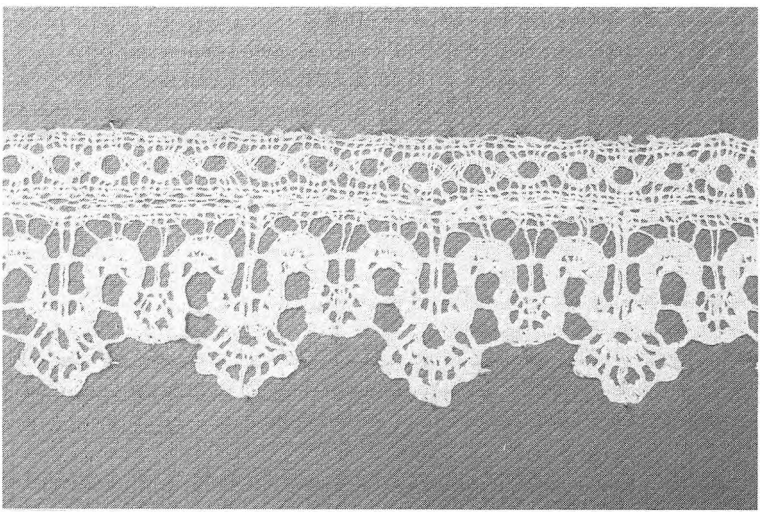

8.7

Zusammenfassung in deutscher Sprache von Laila Schleich

TONDERNSCHE SPITZEN

Das Klöppeln, das seinen Ursprung in einfachen Fadenarbeiten aus vorgeschichtlicher Zeit hat, schlägt als Kunstart in der Renaissance durch, da die technologische Voraussetzung, d.h. der veredelte Leinenfaden, und eine ästhetisch-ethische Forderung von schönem Leinen in der Zwischenzeit auch da war. Die Technik des Klöppelns ist in der Vierer-Flechte basiert, die durch das Kreuzen mit anderen Vierer-Flechten praktisch ein Netz bildet. Die Arbeit wird dadurch erleichtert, daß die einzelnen Fäden auf Klöppelhölzchen (Stöckchen) aufgedreht (gespult) werden, und ein Kissen bildet die Unterlage der Arbeit.

Das Tonderanerklöppeln (Tønderknipling), das ein Kissenklöppeln ist, wird zum ersten Mal Ende des 16. Jahrhunderts erwähnt. Damals befand sich die Klöppelkunst noch in einem sehr frühen Stadium ihrer Entwicklung. Hier kann wahrscheinlich nur vom Flechtklöppeln die Rede sein, man weiß nämlich u.a., daß eine Dame aus Schleswig im Jahre 1595 in Tondern hergestellte Klöppeln bestellte. Ebenfalls kauft der König 1619 Spitzen im Herzogtum Schleswig. Das Flechtklöppeln wird etwa 1620 vom Leinenschichtklöppeln (lærredslags-kniplingen) abgelöst, dieses Klöppeln ist warscheinlich in Flandern entwickelt worden. Diese recht schwere Spitzen paßt ausgezeichnet zu den großen, weichfallenden Kragentypen, die gerade jetzt in Mode sind. In Tondern kennt man diesen Typ, von einer Abbildung einer Landkarte über das Amt Tondern aus dem Jahre 1648.

In der Mitte des 17. Jahrhunderts werden die Muster dichter und jetzt nur durch einzelne Lochreihen (»à-jour«) abgegrenzt, die wiederum durch größere Zwischenräume abgelöst werden, ausgefüllt durch Trensen und später durch ein regelmäßiges Grundnetz (»reseau«), die große Neuschaffung dieser periode.

Es gibt keine Berichte über das Tonderanerklöppeln, bzw. über das Aussehen der Spitzen dieser Zeit. Bereits 1688 kann man allerdings 29 Spitzenhändler in der Stadt finden, und die Industrie, als

solche dürfen wir sie jetzt ruhig nennen, hat sich ohne Zweifel nach der Mode und den flämisch-nordfranzösischen Vorbildern gerichtet. In den Zentren Valenciennes und Binche wurde »fond-de-neige« (Schneegrund) eingeführt, und dieses bleibt als charakteristisches Merkmal der Tonderanderspitzen im 18. Jahrhundert, sowie ein Grundnetz in der »5-löchigen Masche«.

Etwa in den Jahren 1760 wird erzählt, daß die Tonderaner-Spitzen zum Verwechseln ähnlich ihren ausländischen Vorbildern sieht. Es gibt jedoch aus dieser Zeit Probe- und Zeichenbücher und Hefte, die zeigen, daß immer noch die Binche-Spitzen und nun auch die Malines-Spitzen mit dem kräftigen Konturfaden Modell gestanden haben. Dazu kommt auch noch das umfaßende, authentische Material im Flensburger Museum. Die Hersteller kauften Zwirn und Muster in den Niederlanden, schon 1769 wurde aber eine »Zwirnfabrik« in Tondern gegründet.

Um 1800 herum hatte die Lille-Spitze ihren Durchbruch als Modespitze, und dieser Typ prägte auch ganz eindeutig die Tonderaner-Spitze bis hin zu 1860 und dann wieder nach 1920, als man einen Wiederbelebungsversuch der Industrie versuchte. Charakteristisch sind jetzt der leichte Tüllboden, der Konturfaden, das Rosenmuster im Hintergrund und die Lochreihen. Anhand dieser Komponente wurden eine Vielzahl von Blumenmustern mit großem Können und großer Selbständigkeit zustandegebracht. Man sieht aber auch den Einfluß der englischen Zentren in Buckinghamshire und der schwedischen Vadstena-Spitze.

Die Tonderaner-Spitze hatte im vorigen Jahrhundert eine allgemeine Verbreitung in breiteren sozialen Schichten. Z.B. sehen wir sie als Kreuzbändchen an den Hauben der Bauernmädchen und auf den Kragen, Kappen und Taschentücher der Bourgeoisie.

Ab 1860 wird die Produktion von der Guipure-Spitze durch reichen Gebrauch der Blattschichten geprägt, die die Dimensionen der Muster vergrößerten oder vielmehr vermehrten. Auch der Faden wurde nun gröber. Das Vorbild ist die genuesischen Renaissance-Spitzen (point de gêne), die in den Zentren auf Malta, in Cluny, Carlsbad u.v.a.m. hergestellt wurden.

Charlotte Paludan

Zusammenfassung in deutscher Sprache von Hågen Kiil

ENTSTEHUNG DER SPITZENINDUSTRIE

Die europäische Spitzenherstellung ist deutlich eine Erscheinung der Renaissancezeit, und ihr Weg nach Dänemark ist genau derselbe wie der so vieler anderer Kunstformen der Renaissance: über die Niederlande. Die ursprüngliche Heimat der europäischen Klöppelkunst ist Italien, und Hauptzentren waren Venezia, Genua, Milano. Von dort kam sie über Frankreich nach den Niederlanden, England, Deutschland und nach Skandinavien. In Dänemark entwickelt sich die Spitzenherstellung nur in der Gegend um Tønder zu einer bedeutenden Industrie, und als direkte Voraussetzung für diese nennt man die hoch entwickelte Brabanter Spitzenindustrie, vor allem in den Städten Brüssel, Antwerpen und Mechelen (Malines); dazu kam noch Bins in der Provinz Henegouwen (Binche in Hainaut).

Über den kulturgeschichtlichen Hintergrund der Tonderner Spitzenindustrie herrscht also völlige Klarheit. Aber wie und wann diese typische Heimindustrie nach Tønder kam, und warum ausschließlich nach dieser Gegend, das läßt sich nicht leicht genau feststellen.

Schon aus den siebziger Jahren des 16. Jahrhunderts ist holländische Einwanderung nach Tønder belegt, also genau aus der Zeit, wo das Klöppeln in den Niederlanden Fuß gefaßt hatte, und wahrscheinlich gab es in den eingewanderten Familien Frauen, welche, mit der Kunst des Klöppelns vertraut, diese auch in ihrer neuen Heimat ausübten. Im Laufe recht kurzer Zeit entwickelte sich in dieser Weise eine eigentliche Hausindustrie. Einwanderung aus den eigentlichen niederländischen Klöppel-bezirken ist nicht belegt, aber aus den Gerichtsprotokollen der 1620-Jahre geht eindeutig hervor, daß professionell arbeitende Klöpplerinnen Verlagsarbeit lieferten.

Bis um 1650 liegt die Tonderner Spitzenindustrie so ziemlich im dunkeln: Wenige Erzeugnisse aus dieser frühen Zeit sind noch bewahrt, und auch Archivalien dazu sind spärlich. Aber das Gewerbe war gewiß bedeutender, als die frühesten Historiker der Stadt gewußt haben. – Caspar Danckwerth, der Gottorfer Historiker, erwähnt in seinem topographischen Werk über die Herzogtümer

Schleswig und Holstein überhaupt nicht die Spitzenproduktion in Tønder; aber Johannes Meier, der die Karten für Danckwerths Werk zeichnete, gab in seiner Weise die erste gedruckte Auskunft darüber: in der Randverzierung seiner Karte des Amtes Tondern aus dem Jahre 1648 ist eine vornehm gekleidete Bürgersfrau abgebildet; in ihren Händen trägt sie eine Spitze, ohne Zweifel als ein Emblem zu verstehen.

In allen Gegenden, wo man klöppelte, war die Verarmung der Bevölkerung die entscheidende Voraussetzung für die Entwicklung einer Hausindustrie, durch welche man versuchte, die verlorengegangenen herkömmlichen Einnahmen zu ersetzen. So auch hier: Die Kriegs- und Kriesenjahre in der 2. Hälfte des 17. Jahrhunderts ließen das Klöppeln gedeihen. In den Jahren 1647-72 vollzog sich die Veränderung von Herstellung und Verkauf. Johann Steinbeck aus Bergedorf bei Hamburg ist wohl der erste eigentliche Spitzenhändler, der mittels seiner Beziehungen in Brabant professionelle Lehrer hierherkommen läßt, Schulen gründet, Modelle schafft. Er entwickelt das Gewerbe zum Großbetrieb und bringt die Tonderner Spitzen im Königreich auf den Markt. Streitigkeiten hatte er mit der Stadt Tønder, Unterstützung fand er beim Herzog. 1663 beschwert er sich beim Herzog Christian Albrecht, daß die Klöpplerinnen seine Muster an andere verkaufen, und diese Klage ist der frühste Beleg für das schwierigste Problem, womit die Spitzenindustrie 150 Jahre hindurch zu kämpfen hatte.

In der Blütezeit erstreckt sich das Klöppelgebiet um Tønder von einigen Dörfern südlich der jetzigen Staatsgrenze bis Tinglev im Osten, Maugstrup im Nordosten und Ribe im Norden. Das eigentliche Spitzenindustriegebiet aber ist das Gebiet zwischen der Nordsee im Westen und einer Linie von Tønder über Løgumkloster nach Skærbæk. Hierzu kommt die Insel Rømø, wo man besonders feine und gute Spitzen herstellte. Von den Friesen südlich des Klöppelgebietes heißt es, daß sie die Klöppelei verachteten.

Fördernd auf die Entwicklung der Spitzenindustrie in dem erwähnten Bezirk wirkten die verhältnismäßig guten Wege, die lebhaften Handelsbeziehungen mit den Garn-Zentren im Süden, die niedrigen Lebenskosten und die anspruchslose Bevölkerung. – Die Arbeit ist behaglich und bietet immer wieder den besten Anlaß zum gemütlichen Beisammensein. Sie kann von sowohl Kindern wie Al-

ten und Schwachen ausgeführt werden, und die Mädchen können zu Hause bleiben, brauchen nicht bei Fremden Dienst zu suchen.

Daß die Tonderner Spitze schon vor 1700 einen gewissen Ruhm erworben hatte, davon zeugt die Kleiderverordnung des Königs Christian V. von 1683, die »allen im Range, samt dem Adel« das Tragen »von weißen und schwarzen Spitzen, die hier im Lande verfertigt werden« gestattete, und schon 1674 erlaubt es Herzog Christian Albrecht, daß sämtliche »Knoppels Chramer und Bürger der Stadt Tundern« von Bezahlung der »licenten«, d.h. der jährlichen Gebühr für den Handel mit Spitzen befreit werden.

DIE BLÜTEZEIT

der Tonderner Spitzen ist das 18. Jahrhundert. Die Zahl der mit Herstellung und Umsatz Beschäftigten wächst andauernd. An Spitzenhändlern gab es 1674 in der Stadt 28, 1724 gab es 24, aber die gesamte Anzahl für die Periode 1650-1750 ist mindestens 85, für die Zeit 1750-1850 kommen hierzu noch 80.

Am Spitzenhandel beteiligten sich die führenden Kaufleute der Stadt. Das waren Leute, die über Geld, Position und Ansehen verfügten. Oft bekleideten sie wichtige Ehrenämter: Sie waren Bürgermeister, Ratsverwandte, deputierte Bürger, Kämner. Wir finden unter ihnen Namen wie Richtsen, Tychsen, Kröger, Struck, Leo, Popsen, Richter, Juncker, Garmsen. An einige unter ihnen erinnern Straßennamen in Tønder.

1735 wurde in København das Kommerce-Kollegium gegründet, und dessen Bericht an den König 1737 über den Zustand der Spitzenindustrie in Sønderjylland entnehmen wir, daß die Spitzenherstellung in den Ämtern (= Verwaltungsbezirken) Tønder und Løgumkloster die einzige Industrie ist, daß sie aber dafür viele Tausende Menschen beschäftigt, die sonst keinen Lebensunterhalt fänden. Dieser Bericht führt zu weiteren Maßnahmen von seiten der Regierung in der Absicht, diese nützliche Industrie zu unterstützen: Ein Rescript vom 21.12.1740 verpflichtete die Klöpplerinnen, ihren Wohnort/Geburtsort nicht zu verlassen. Nach Vorschlag des Amtmannes von Tønder kontrolliert man in den Hafenplätzen die Identität der Ausreisenden, und jährlich einmal versichert man sich durch eine Erhebung, daß keine Klöpplerin ihre Heimat verlassen hat. – Auch die Spitzenhändler mußten sich gewissen Verpflichtun-

gen gefallen lassen: Durch ein Rescript vom 31.1.1741 wurde bestimmt, daß ein jeder, der mit Spitzen zu handeln wünsche, sich eidlich verpflichten müsse, kein Klöppelmädchen zur Auswanderung zu verlocken.

Auch beim Verkauf der Spitzen in Dänemark gab es bisweilen Schwierigkeiten: Klædekræmmerlauget (= die Tuchhändlergilde) in København wollte es nicht dulden, daß die Kaufleute aus Tønder durch Vertreter ihre Spitzen im Rücken der priviligierten Tuchhändler verkauften. Aber auch hier half die Regierung der Tonderner Spitzenindustrie durch Erteilung von Privilegien an die Spitzenhändler.

Von 1760 ab wächst die Ausfuhr von Spitzen jährlich an. Dies zeigt eine vom Kommercekollegium veranlaßte Statistik über den Wert der exportierten Spitzen:

	Nach Dänemark und Norwegen	Nach dem Ausland
1772	25 278 rdl.	33 068 rdl.
1773	25 407 rdl.	32 829 rdl.
1774	30 235 rdl.	32 588 rdl.
1775	33 856 rdl.	31 249 rdl.
1776	41 350 rdl.	38 784 rdl.
1777	40 921 rdl.	43 511 rdl.
1778	48 786 rdl.	47 388 rdl.
1779	55 827 rdl.	52 731 rdl.
1780	61 938 rdl.	55 201 rdl.
1781	72 845 rdl.	63 190 rdl.

Die älteste Schätzung vom Wert der Ausfuhr gibt uns Pontoppidan 1759: eine Tonne Gold. Davon geht ein Drittel für den Einkauf von ausländischem Garn. Ergebnis: 66 666 RTHL. Den höchsten Betrag erreicht man 1805 mit ungefähr 260 000 RTHL schl.-h.Cour.

Der Spitzenhandel war ein angesehenes Gewerbe geworden. Immer mehr Kaufleute suchten, durch diesen Handel Reichtum zu gewinnen, und die dazu verwendeten Mittel waren allerlei. Besonders schlimm wurde es im letzten Drittel des Jahrhunderts. Die Bewilligungen zum Handel mit Spitzen wurden immer zahlreicher, und sie waren oft recht zufällig erteilt. Das Hausieren hatte gewiß seinen Anteil am künstlerischen Verfall der Klöppelei, wenn auch andere

Faktoren dabei mitwirkten. Die Macht der reichen, schon seit Jahren in Tønder etablierten Spitzenhändler nötigte die Anfänger, die keine Beziehungen hatten, sich auf dem Lande niederzulassen, wo sie den Vorteil genossen, der Stadt keine Steuern bezahlen zu müssen, und dazu noch in unmittelbarer Nähe ihrer Arbeiterinnen wohnten. Diesen Hinzugekommenen fehlte natürlich oft das Kapital, um sich die für eine so entschiedene Modeware unentbehrlichen neuen Muster zu verschaffen, aber die Klöppelmädchen, welche Garn und Muster von dem Fabrikanten in der Stadt erhielten, ließen sich oft leicht überreden, gegen einen höheren Preis als den gewöhnlichen den Hausierern die angefertigten Spitzen zu überlassen. 1728 und wieder 1755 mußte man dagegen mit Verordnungen einschreiten, aber mit dem weiteren Gedeihen der Industrie waren diese Hausierer langsam unentbehrlich geworden.

Um die Jahrhundertwende sorgten sie für 75% des gesamten Spitzenhandels, und trotz den ständigen Beschwerden von seiten der Spitzengroßhändler in Tønder und der Tuchhändlergilde in København hat das Kommercekollegium – hauptsächlich aus Rücksicht auf die Klöpplerinnen – immer wieder die Hausierer behutsam behandelt. Dennoch gelang es den Großhändlern, ein Rescript zu veranlassen, welches am 10.4.1775 den Klöpplerinnen untersagte, 1) empfangene Musterbriefe anderen zu überlassen, 2) die verfertigte Spitze anderen zu verkaufen als dem Besitzer des Musterbriefes und 3) sich in den Dienst fremder Verleger zu geben, so lange empfangenes Garn noch nicht verarbeitet oder dem bisherigen Verleger zurückgeliefert und im voraus empfangenes Geld ihm nicht zurückbezahlt war.

Voraussetzung für diese klare Regelung war ein Bericht aus dem Jahre 1761:

Unpartheiische Gedancken über die in Tundern und der dasigen Gegend befindlichen *Spitzen*-Fabriquen. Erstlich dasjenige betreffend, was denselben zu mehrerer Aufnahme und Verbesserung gereichen könne, und zweitens was denselben zur Hinderung und Schaden gereichet, welche zur hoffentlichen Approbation durch eine 34 jährige Erfahrung unmaßgeblich aufgesetzet von *Hans Richtsen*, Spitzenfabriqueur und Spitzenhändler in Tundern.

Das ist ein äußerst wichtiges Dokument, wenn man Einsicht in den Spitzenhandel der Blütezeit sucht. (Hauptpunkte bei Hannover

referiert). Die Folgen des oben erwähnten Rescripts von 1775 waren eine Reihe von Prozessen gegen arme Klöpplerinnen. N. A. Jensen hat im »Schackenborg Godsarkiv« die Dokumente eines Gerichtsverfahrens gefunden, welches dadurch besonderes Interesse gewinnt, daß eine angeklagte Klöpplerin in einem persönlichen Schreiben ihre Ansicht darlegt.

Ein belgisches Dokument, ein Beschluß des Stadtrats in Gent von 2.10.1781, zeigt, das man sich auch anderswo mit solchen Problemen auseinandersetzen mußte.

Goldene Tage genossen die Spitzengroßhändler, bis die napoleonischen Kriege völlig chaotische Zustände schufen. Die schönsten Häuser in Tønder und Møgeltønder entstammen jener goldenen Epoche der Spitzenindustrie.

Der Begriff Klöpplerin oder Klöppelmädchen als Gewerbebezeichnung ist erst nach 1750 in den Tauf- und Todesregistern der Kirchenbücher gewöhnlich. Im Anfang waren die Ausüber der Klöppelkunst vermutlich Mädchen, die bei ihren Eltern oder Verwandten lebten und das Klöppeln als Nebengeschäft trieben, ohne davon abhängig zu sein. – Eigentlich Gewerbetreibende werden sie erst, wenn ihre ganze Existenz von ihrer Klöppelarbeit bedingt ist und sie also von den Spitzenfabrikanten und -händlern abhängig werden.

Wie viele waren sie? Den Angaben der zeitgenössischen Quellen kann man in dieser Hinsicht keinen Glauben schenken. Die Zahl 12.000 ist wahrscheinlich einigermaßen richtig, nur muß man sich dabei merken, daß die Leistungen der Klöpplerinnen – durch die Jahreszeit, den Absatz und das individuelle Vermögen bedingt – sehr verschieden und unregelmäßig waren.

In den »Fragmenten aus dem Tagebuch eines Fremden« aus dem Jahre 1800 nennt der Verfasser, A. von Essen, einen durchschnittlichen wöchentlichen Arbeitsverdienst von 24 sk. (= $^1/_2$ RTHL.). Das würde bei 12.000 Arbeiterinnen eine gesamte Lohnsumme von 312.000 RTHL. pro Jahr bedeuten, und mit den Ausgaben für Garn, 80.000 RTHL., kämen wir auf eine Investition von 392.000 RTHL., welches den Wert der Ausfuhr auch im besten Jahr 1805 weit übersteigt. Ein Jahreseinkommen der Klöpplerinnen von 26 RTHL. ist ganz unwahrscheinlich. Schätzt man den durchschnittlichen wöchentlichen Verdienst auf 8 sk. (= $^1/_6$ RTHL.), kommt man auf

einen Jahresverdienst von 416 sk., d.h. für 12.000 Arbeiterinnen 104.000 RTHL., welches, wenn man die Ausgaben für Garn hinzurechnet, dem Wert der gesamten Ausfuhr so ziemlich entspricht. Diese Berechnung stimmt auch mit von Essens Auskünften über das Verhältnis zwischen Lohnausgaben und Ausgaben für Garn überein:

Um 1800 kostete das feinste und teuerste Garn 90 RTHL. das Pfund, und davon konnte man 384 Hamburgische Ellen der teuersten Spitzen (5 RTHL. die Elle) herstellen. Von diesen 5 RTHL. hat die Klöpplerin angeblich 3 bekommen. – Dieses Garn war von der Güte des in Brabant verwendeten, womit man Spitzen zu 2-6 RTHL. die Elle herstellen konnte, und das war der Preis der niederländischen Spitzen. Es wird behauptet, daß die Tonderner Spitzen ihren Vorbildern zum Verwechseln ähnlich gewesen seien. Nimmt man das Kölner Pfund (= 468 gr.) als Ausgangspunkt, kann man den Preis dieses Fadens ausrechnen: 9 Sk. das Gramm. Für die Herstellung einer Elle (= 57 cm.) Spitzen gebraucht man 1,23 gr. Faden. Diese Spitze konnte der Kaufmann für 5 RTHL. = 240 Sk. verkaufen, also für mehr als 20 mal den Rohstoffpreis. Anders berechnet verwandelte man durch das Klöppeln ein Pfund Garn in eine Spitze, die so viel wie 7 Pfund Gold wert war. Das Gold kostete damals ungefähr 29 Sk. das Gramm, während das Garn wie erwähnt 9 Sk. das Gramm kostete, die fertige Spitze aber 195 Sk. das Gramm einbrachte. Deutlicher kann man wohl die marxistische Mehrwert-Theorie nicht veranschaulichen.

Was konnten die Klöpplerinnen also verdienen? Für die oben erwähnten Spitzen erster Güte bekamen sie 60% des Verkaufspreises, und das scheint ja recht viel. Aber man erfährt dabei nicht, wieviele Stunden, Tage, Monate sie darauf verwenden mußten. Es gibt Valenciennes-Spitzen, von denen man bei 15-stündigem Arbeitstag pro Jahr 30 cm. herstellen konnte. Das waren Spitzen mit 1200 Klöppeln, aber arbeitete man – wie es in unserem Gebiet gewöhnlich war – mit nur 100 Klöppeln, bekam die Klöpplerin unter sonst gleichen Bedingungen für eine solche vom feinsten Garn hergestellte Spitze je Elle (60 cm.) ungefähr 144 Sk. = 3 RTHL. Dafür arbeitet sie 10 Wochen, verdient also 14,4 Sk. je Woche. Die Ausgaben des Spitzenhändlers betragen außer diesen 144 Sk. noch 11 Sk.

für das Garn, also 155 Sk. Sein Verdienst beim Verkauf der Spitze beträgt 85 Sk.

Aber nur ein Bruchteil der gesamten Produktion war dieser Qualität. Die gewöhnlichen Tonderner Spitzen konnte man für 10 Sk. bis 1 RTHL. die Elle auf dem internationalen Markt verkaufen, und die waren mit billigerem Garn hergestellt. Die preiswertesten Spitzen wurden um 1800 für 1½ Sk. die Elle verkauft, und der Arbeitslohn betrug 50%. Wenn die Klöpplerin 6 Sk. wöchentlich verdienen wollte, mußte sie täglich 8 Ellen oder reichlich 4,5 m produzieren. Es kommt fast unwahrscheinlich vor, das dies überhaupt möglich sein sollte, aber solche Spitzen waren sehr schmal und das Garn grob und billig.

Zum Vergleich ein konkretes Beispiel:

1921 machte eine Klöpplerin in Rørkær bei Tønder eine 7 m (= reichlich 12 Ellen) lange Spitze für einen Preis von 14 Kr. 1982 schätzte eine Klöpplerin die Arbeitszeit, die sie für 1 m dieser Art Spitze würde verwenden müssen, auf 33 Stunden, also für 7 m 231 Stunden, d.h. wenn man jeden Tag 8 Stunden arbeitet, im ganzen ungefähr 4 Wochen, und dafür wäre also der Lohn ganze 14 Kr. oder 3,50 die Woche. Die 7 m Spitze würde heute 10.000 Kr. kosten.

Um die Kaufkraft des Geldes zu veranschaulichen: Eine Aufstellung über die Ausgaben bei einem Begräbnis in Rørkær 1780 zeigt folgende Preise:

Ein Ochse	7,5 RTHL.
Ein Schinken	80 Sk.
1 Pfund Butter	8 Sk.
1 Kanne Branntwein	9 Sk.
1 Scheffel Weizenmehl	28 Sk.
1 Pfund Kaffee	12 Sk.
1 Pfund Zucker	2 Sk.

Besonders ergiebig war also das Klöppeln nicht. Die Vorteile: Die Arbeit ließ sich zum Teil gesellschaftlich im gemütlichen Kreise gestalten. »Aftensædet«, die eigentliche Klöppel-Saison, fing in der Regel 14 Tage vor Michaelis (29. Sept.) an, und an zwei Abenden jede Woche luden die Mädchen gewöhnlich die jungen Männer des

Dorfes ein, um sich von diesen unterhalten zu lassen. Dafür wurde ihnen dann Tabak geboten, und um »Persdag« herum, im Februar, luden die Mädchen dann zum »Standerhøtte« ein, bei welcher Gelegenheit ein bißchen getanzt und gefeiert wurde. – Aber die Schattenseiten dominierten das Dasein der Klöppelmädchen: 1788 heißt es z.B. in einem Bericht, daß die Klöpplerinnen, die vom Morgen bis zum späten Abend über das Klöppelkissen gebeugt sitzen müssen, »hektisch, verwachsen und blind« werden: sie gewöhnen sich an den Genuß von Schnupftabak, Kaffee und Tee, sind für andere Arbeit bald unverwendbar und werden, da sie nichts haben aufsparen können, in ihrem Alter dem Staate zur Last fallen. – Auch die Geistlichen beschweren sich, besonders über die fehlenden Schulkenntnisse der Mädchen, denn wo geklöppelt wird, werden die Mädchen schon mit 6 Jahren an die Arbeit gesetzt und kommen höchstens zwei Tage jede Woche zur Schule, um wenigstens am Religionsunterricht teilnehmen zu können. Das Klöppeln wurde ihnen von älteren Klöpplerinnen beigebracht und zwar täglich von 6 oder 7 Uhr bis 18 oder 20. Diese Ausbildung dauerte 6 Jahre und die Anforderungen an die kleinen Mädchen waren groß und wurden mit Strenge gehandhabt. Kein Wunder, daß ein dänischer Nationalökonom 1841 die jungen Mädchen davor warnt, sich aus Unlust zu »gröberer Arbeit« diesem ungesunden und brotlosen Gewerbe zu widmen.

1769 wird in Tønder eine Zwirnfabrik gegründet, 1792 eine ähnliche in Løgumkloster. Beide wirken bis 1834, wo sie der Konkurrenz des baumwollenen Garns erliegen. Das Material, rohes Flachsgarn, verschaffte man sich meist aus Westfalen. Daß man jetzt den örtlich gesponnenen Zwirn verwendet, zeigt mit die Verringerung der Qualität. Der flandernsche Zwirn war ausgesprochen feiner, aber natürlich auch viel teurer. Diese Verbilligung des Materials verbesserte indessen wesentlich die Konkurrenzfähigkeit der Tonderner Spitzen, und so erreichte die Produktionsmenge in den Jahren 1790-1805 einen Höhepunkt.

Künstlerisch und stilistisch entspricht die Entwicklung der Tonderner Spitze der allgemeinen Entwicklung der europäischen Kunst: Das Barock weicht der Regence und dem Rokoko. Vorbilder sind die flandernschen Städte Binche und Malines und die französischen Arras und Valenciennes.

DIE ZEIT DES NIEDERGANGES

Mit dem neuen Jahrhundert, wo das solide, weniger phantasievolle Empire das leichte Rokoko verdrängt, ist die Endphase der Tonderner Spitze eingeleitet. Die Zeit der Spitzenhändler ist vorbei. Um 1800 gibt es in Tønder noch 13, 1836 ist nur noch einer übrig, der 500 Mädchen in seinem Brot hat. 1848 beschäftigt er 120. Im gesamten Bezirk leben 1847 nur noch 6 priviligierte Spitzenhändler. 1840 ist – einer offiziellen Darstellung nach – die Zahl der Klöpplerinnen im schleswigschen Bezirk 948 und in den zum Amt Ribe gehörigen Bezirken 459.

Die Spitzen werden jetzt vor allem in Dänemark verkauft; nur die tüchtigsten Spitzenhändler wie Jens Wulff in Brede unterhalten noch Beziehungen zum internationalen Markt. Jens Wulff, dessen Bedeutung für die Wirtschaft seiner Heimat ausschlaggebend war, hat ein überaus wertvolles Tagebuch aus den Jahren 1804-1858 hinterlassen, das es uns erlaubt, die Entwicklung Jahr für Jahr mitzuerleben.

Um den Rückgang ihres Gewerbes einzudämmen, forderten die großen Spitzenhändler die Regierung zu besonderen Maßnahmen auf:

Das Hausieren müsse eingeschränkt werden, die Muster müßten geschützt werden, Klöppelschulen müßten mit staatlicher Unterstützung eingerichtet werden.

Aber auch jetzt wollte die Regierung nichts gegen die Hausierer unternehmen. Dagegen untersucht man die Möglichkeit, die Lehrerinnen der Klöppelschulen dadurch zu unterstützen, daß ihnen aus den Mitteln des »Industrifond« für jede Schülerin 1 RTHL. Cour. zugestanden werde. Aus alledem wird aber nichts, weil 1848 die politischen Ereignisse alles überschatteten.

Nach 1864 ist nur noch ein bedeutender Spitzenhändler im ganzen Bezirk um Tønder herum übrig: Ditlev Hansen in Møgeltønder, der letzte, der eine Bewilligung besaß. Seit seinem Tode 1909 gibt es den Begriff Spitzenhändler nicht mehr. Die übriggebliebenen Klöpplerinnen, ungefähr 200, waren jetzt von den zufälligen Aufträgen ihrer Freunde und Bekannten abhängig. Nur in sehr beschränktem Umfang ließ sich der Absatz nach Dänemark aufrechterhalten; in den Jahren nach 1914 hörte er ganz auf, bis Nordslesvig 1920 wieder dänisch wurde.

Schon vor 1920 hatte die Schriftstellerin Hansigne Lorenzen in Ballum angefangen, alte Musterbriefe durch Ankauf und Einsammlung sicherzustellen. Sie versuchte auch, als Spitzenhändlerin im alten Stil eine begrenzte Produktion fortzuführen. Nach der Volksabstimmung 1920, die Nordslesvig mit Dänemark vereinte, kaufte »Den Sønderjydske Fond« ihren Vorrat an Spitzen, und man gründete »Det Tønderske Kniplingsdepot ved Fru Hansigne Lorenzen« in Ballum. Das dänische Handelsministerium approbierte ein Garantieabzeichen mit dem Wappenschild der Stadt Tønder.

1923 wurde in København nach belgischem Vorbild ein »Damekreds for Tønder-kniplinger« gebildet. Auch in anderen dänischen Städten gab es schon solche Organisationen. 1931 hatte der »Københavnerkredsen« 3000 Mitglieder, und seine Bedeutung für das Gedeihen der Tonderner Spitze bis heute ist entscheidend gewesen. Der Verein unterstützte die von Frau Hansigne Lorenzen organisierte Produktion, indem er bei ihr Spitzen kaufte und sie durch Verlosung wieder absetzte.

1925 wurde an der »Tegne- og Kunstindustri-Skolen« in København (an der Kunstgewerbeschule) das Klöppeln als Hauptfach eingeführt; Hauptlehrerin wurde Ingeborg Sara Rasmussen, die außerdem 1928-34 jährlich in Tønder, Hjerpsted und Skærbæk Klöppelkurse für Kinder organisierte.

1928 mußte sich Frau Hansigne Lorenzen zur Wehr setzen: Die Frau eines Großkaufmannes in København hatte im alten Klöppelgebiet durch reichlichere und bare Bezahlung eine Gruppe von mehr als 100 Klöpplerinnen, unter welchen viele waren, die bisher für Frau Lorenzen gearbeitet hatten, um die Organisation »Sønderjyske Kvinders Hjemmearbejde« gesammelt. Hansigne Lorenzens Monopol war zerschlagen, und am 15.1. 1930 kommentierte Frau Lorenzen in einer Rundfunksendung diese Ereignisse: »... genau die gleichen Erscheinungen, die Hans Richtsen und Jens Wulff zu bekämpfen hatten, geistern immer noch innerhalb der Tonderner Spitzenindustrie herum ...« Frau Lorenzen wußte nichts von Johann Steinbeck und dessen Ärger, aber tatsächlich hatte sich nichts geändert: Die Spitzenherstellung im alten Spitzengebiet endete genau, wo sie angefangen hatte, und aus der Hausindustrie wurde eine Kunstindustrie.

Sig. Schoubye